

## PAPER DETAILS

TITLE: Hazar Kagani Yusuf'un Endülüs'e Mektubu

AUTHORS: Osman Karatay,Muvaffak Duranli

PAGES: 199-230

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234348>

# Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu

Osman Karatay\*  
Muvaffak Duranlı\*\*

## Öz

Hazar'ın adını bildiğimiz son kağanı olan ve 10. yy. ortasında hüküm süren Yusuf, devleti hakkında bilgi edinmek isteyen bir dindaşı olan, Endülüs Emevi halifesi 3. Abdurrahman'ın danışmanı Hasday bin Şaprut'a cevaben yazdığı mektupta Hazar hakkında en yetkili ağızdan önemli bilgiler vermektedir. Hazarlardan günümüze herhangi bir kitap veya yazıt ulaşmadığı için, diğer iki mektupla birlikte bu name sahibinden birinci el kaynak sağlaması bakımından, büyük tarihi öneme sahiptir. Bu makale çok bilinen ama tek bir eleştirel yayını yapılan sözkonusu mektubun çevirisi ve açıklamasını içermektedir.

## Anahtar Kelimeler

Hazar, Hazarlar, Hazar Muhaberesi, Kağan Yusuf, Musevilik, Yahudilik

## Giriş

Endülüs Emevî Halifesi 3. Abdurrahman'ın (912-961) dış ilişkiler danışmanı olarak çalışan Sefarad Yahudisi Hasday bin Şaprut, İspanya'ya ticarete giden Horasanlı Yahudi tüccarlardan *Hazar adlı bir Musevî ülkesinin* varlığını duymuş, önce buna inanmamış, değişik kaynaklardan tetkik ettikten ve emin olduktan sonra Hazar kağanına bir mektup yazarak doğrudan bilgi istemiştir. O zaman kağan olan Yusuf da bu nazik mektuba büyük bir nezaket ve tevazu ile cevap vermiştir. Elimizde hem Hasday'ın,

\* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, TDAE - İzmir / Türkiye  
karatay.osman@gmail.com

\*\* Yrd. Doç. Dr., Muvaffak Duranlı, Ege Üniversitesi, TDAE - İzmir / Türkiye  
m\_duranli@hotmail.com

hem de Yusuf'un mektupları bulunuyor. Ayrıca Kahire'deki bir sinagogun mahzeninden çıkan ama üst düzey bir Hazar görevlisi tarafından benzer soruları cevaplandırmak için yazılmış başka bir mektup daha vardır. Bizim koyduğumuz bir şerh dışında, hiçbir istisna olmaksızın bu mektubun da Endülü's'e gönderildiği düşünülmüştür. Bu dört mektuptan oluşan dosya, tarihçilikte Hazar Muhaberesi olarak adlandırılmaktadır. Buna kısaca değineceğiz.

915-975 arasında yaşadığı düşünülen Hasday, döneminin en zeki ve bilgili âlimlerinden biriydi ve aynı zamanda iyi bir diplomattı. Endülü's devletinin dış siyaseti ve maliyesi ona emanet edilmişti. İşe halifenin hekimi olarak başlamıştı. Mektubunda da belirttiği gibi, elçilerden ülkelerindeki Yahudilerin durumu hakkında bilgi alıyor ve gerektiğinde iyileştirme girişimlerinde bulunuyordu. Onun Hazar temaslarını da bu çerçevedeki heyecanının bir parçası olarak görmek gerekir.

Elimize tam metin olarak ulaşan Hasday'ın mektubu tek başına kapsamlı bir inceleme konusudur. Burada işbu cevabî mektubun yazılmasına sebep olan sual mektubuna yer darlığı sebebiyle değinemeyeceğiz, ancak Kağan Yusuf yer yer kendisine nelerin sorulduğunu hatırlatarak anlatımını sürdürüyor. Bu mektuptaki metnin cevap niyetiyle hazırlandığını bilmemiz yeter, ama tüm sorulara da açık cevaplar vermemiştir.

Hasday ile Yusuf'un yazışmasının çok erken tarihlerde özellikle de İspanya'da iyi bilindiğini 12. yy. da yazılan eserlerden anlıyoruz. Abraham ben David örneğin hem bu yazışmadan bahseder hem de Hazar soyundan gelen kimselerin Toledo'da bulunduklarını bildirir. Onun çağdaşları olan Yehuda Halevi ve Yehuda ben Barzillay da bu yazışmadan ve Hazar'da olup bitenlerden haber verirler. Mektubun ilk yayını tahminen 1577 yılında İstanbul'da yapılmıştır. İshak Akriş adlı bir Yahudi, muhtemelen Mısır'da gördüğü mektupları *Qol Mebasser* (Resul'ün Sözü) adlı kitabının ardına ek olarak koymuştur. Bu kitabı okuyan Buxtorf 1660 yılında Basel'de *Cosri* (Hazarlar) adıyla bir tenkitli neşir hazırlamış, bu esnada mektuba kuşkulu yaklaşmıştır. Bundan iki asır sonra, yine İstanbul'dan Mısır'a giden bir başka Yahudi olan Avraham Firkowicz orada mektubun daha ayrıntılı bir nüshasını bularak Kırım'a götürmüştür. Bu mektup, daha sonra onun bütün terekeleriyle birlikte Petersburg Kütüphanesi'ne aktarılmıştır. Lakin bir Karaim olan Firkowicz'in sahte belgeler ürettiğini ileri süren diğer Yahudi âlimler başlangıçta buna çok kuşkulu yaklaşmışlardır. Yine de başta Harkavy ve Chwolson olmak üzere, 19. yy. ın ikinci yarısındaki en önemli isimler bu mektupları incelemiş ve diğer benzer belgelerle birlikte ayrıntılı neşirler yapmışlardır.

1912 yılında Kahire'de Yusuf'un cevap mektubuna benzer bir içeriği olan, aynı yıllara ait bir başka mektup daha bulunmuştur. İlk ve son sayfaları kayıp olduğu için mektubun sahibi ve alıcısını bilmiyoruz. Bulunduğu yerden ötürü *Kenize* (İbr. *Geniza*) *Mektubu*, yayıncısından ötürü *Schechter Belgesi* veya saklandığı yerden ötürü *Cambridge Belgesi* denen bu mektup hem Hasday ile Yusuf'un haberleşmesini teyit etmiş hem de karşılaştırmalı bilgi sağlamıştır.

Pavel K. Kokovtsov bu mektupları toplayarak 1932 yılında bir kitap haline getirmiştir. Kitapta mektupların hayli ayrıntılı bir incelemesi sunulur. Çağdaş tarihçilikteki ilk ve son tenkitli neşir de bu olmuştur. Pritsak ve Golb 1982 yılında Kokovtsov'a benzeyen iddialı bir isimle 10. yy. daki Hazar mektuplarını toplamışlardır ama anlaşılabilir şekilde onların kitabında Hasday ile Yusuf'un haberleşmesi bulunmamaktadır. Bu yüzden, halen bütün dünyada Kokovtsov'un neşri kullanılmaktadır. Elbette hem Hasday'in mektubu hem de Yusuf'un cevabı birçok esere dercedilmiş olarak bulunabilir ama bunlar ya her iki nüshanın terkip edildiği ortalama metinlerdir ya da genellikle Uzun Nüsha'nın edebi çevirileridir. İçerik hakkında bilgi verirler ama bilimsel incelemede kullanılmaları zordur.

*Kenize Mektubu* daha önce Schechter 1912, Kokovtsov 1932 ve Golb ve Pritsak 1982 neşirlerinden karşılaştırmalı olarak Türkçeye çevrilmiş ve tamamen yeni tenkitlerle yayınlanmıştı (bkz. Karatay 2008). Burada Kokovtsov'un İbraniceden Rusçaya aktardığı mektup metinleri çevrilmiş, şerhleri ise büyük ölçüde Kokovtsov'a dayanılmakla birlikte tarafımızca yapılmıştır. Belki Kokovtsov'un incelemeleri de aynen çevrilmeliydi ama iki önemli sebeple bunu yapmadık: Aradan geçen 80 yıla yakın zamanda Hazar çalışmaları çok ilerledi ve yepyeni açılımlara uğradı. Yer darlığı bu mektubun bütün içeriğinin tahlilini engelliyor ama sadece bu mektuptan bir kitap çıkartacak kadar paralel bilgi ve yoruma ulaşılmıştır. İkincisi ise, Kokovtsov'un okuyucusu ile Türk okuyucusunun ilgi odağı farklı olacaktır. Biz sadece ve mümkün olduğunca teknik tabirleri açıklamakla veya Kokovtsov'dan aktarmakla yetindik. Bu mektubun Türkçedeki çok geniş bir filolojik incelemesini ise Dunlop'ın kitabında bulmak mümkündür (2008: 141-169).

### Kısa Nüsha

Bu, Togarma<sup>1</sup> hükümdarı Yusuf'un cevabıdır. Bizlerce değerli sayılan ve bize muhterem olan, Sürgün'ün başındaki Sefarad Ezra oğlu İshak oğlu Rabbi Hasday'a Togarma hükümdarı Harun oğlu Yusuf'un mektubudur.

İşte ben sana, N-m-ts<sup>2</sup> ülkesinden Eliezer oğlu Rabbi Yakup aracılığıyla saygın mektubunun bize ulaştığını bildiriyorum. Biz de bu mektuba sevindik; senin aklın ve bilgeliğine hayran kaldık. Ben bu mektupta ülkenin bulunduğu yer, uzunluğu ve genişliği, bu ülkeyi yöneten hükümdar Abdurrahman'ın aslı, yüceliği ve büyüklüğü ve Tanrı tarafından ona gösterilen yardımla ilgili (çeşitli) yazılanları, Doğu iklimlerini kendine nasıl itaat ettirdiğini, devletinin gücünün bütün yeryüzünde duyulur olduğunu, o zamanlar Kustantiniya'dan elçilerin hediyelerle (nasıl) gelmeye başladığını ve devletimiz ve inancımızla ilgili gerçeği size anlattıklarını ki, siz önce bu konudaki haberleri yalan saymış ve inanmamıştınız, buldum.

Sen devletimiz ve kökenimiz, atalarımızın İsrail dinini nasıl kabul ettiği ve Tanrı'nın gözlerimizi nasıl aydınlattığı, kasımızı nasıl kaldırdığı ve düşmanlarımızı nasıl kıldığımızla ilgili doğru bilgilerin sana bildirilmesini rica etmişsin. Ülkemizin ölçülerini, uzunluk ve genişliğini, çevremizde yaşayan halkları, bizlerle dostluk içinde olanları ve bizimle savaşanları ve (ayrıca) elçilerimiz iyi tutumuyla (bütün) kalplerin kendisini sevmesini ve davranışlarının doğruluğuyla kendisine bağlanmasını sağlayan haşmetmaab ve yüce hükümdarınıza hürmetlerini arz etmek üzere ülkenize gelebilirler mi diye sormuşsun. Zira (öbür) milletler onlara (Yahudilere) İsrail'de hükümet ve devletin olacağı bir bakiye ve yerin bulunmadığını söylemekteler. Çünkü İsrailoğulları bundan (haberden) memnun olmuşlar, bu onların ruhunu kaldırmış ve İsrail'de hükümet ve devletin olduğu bir yer olmadığını ve kalıntısının bulunmadığını söyleyenler karşısında daha cesurca cevap vermek, öğrenmek ve gururlanmak imkânı vermiştir.<sup>3</sup>

Biz, mektubunda sorduklarının her maddesi hakkında, ülkeni ve bu ülkede hüküm sürenlerin kökenlerini anlatırkenki bilgeliğinden (hasıl olan) sevinç ve sana hayranlık içinde cevap vererek seni yanıtlıyoruz.

Bahtiyarâne talepleri olan mektuplar önceden de bize ulaşmıştı ve atalarımız önceden de yazmıştı. Bunlar bizim kitaplarımızda korunmuştur ve zikrettiğin gibi, bütün doğuda ülkemizin bütün yaşlıları tarafından bilinmektedir. Biz, daha önce atalarımız arasında olanı yenileyelim ve bunu nesillerimize miras bırakalım.

Mektubunda bizim hangi halktan, hangi soy ve boydan (geldiğimizi) soruyorsun. Bil ki, Yafes oğullarından, onun oğlunun oğullarından, Togarma'dan (geliyoruz). Atalarımızın şecere kitaplarında Togarma'nın on oğlu olduğunu bulduk; adları işte şöyledir: Birincisi Agiyor,<sup>4</sup> (sonra) Tiras,<sup>5</sup> Avar,<sup>6</sup> Ugin,<sup>7</sup> Biz-l,<sup>8</sup> T- r- na,<sup>9</sup> Hazar, Z-nur,<sup>10</sup> B-l-g-d,<sup>11</sup> Savir.<sup>12</sup> Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz; bu (oğulların) yedincisidir. Onda, onun

günlerinde atalarımın sayıca az olduğu yazmaktadır. Fakat Allah-u Tekaddes ona güç ve metanet vermiştir. Kendilerinden daha kalabalık ve güçlü halklarla savaşmışlar, ama Tanrı'nın yardımıyla onları kovmuş ve ülkelerini almışlardır.<sup>13</sup> Diğerleri kaçmışlar, onlar da 'Runa'<sup>14</sup> adındaki büyük nehirden geçmeye zorlayınca kadar onları takip etmişlerdir.<sup>15</sup> Onlar günümüze kadar 'Runa' nehrinde ve Kuşantiniya yakınlarında kalmışlar, Hazarlar da onların ülkesini almıştır.

Bundan sonra adı Bulan<sup>16</sup> olan hükümdarları gelinceye dek aradan nesiller geçmiştir. O bütün kalpleri hayran bırakan bilge ve Tanrı'dan korkan birisiymiş. Tanrı'nın himaye ve korumasını istemiş ve falcı ve putperestleri ülkeden çıkarmış. Rüyasında ona melek görünmüş ve demiş:<sup>17</sup> "Ey Bulan! Rab beni sana duanı ve yakarışını duydum demek için gönderdi. İşte seni kutsayacak ve çoğaltacağım. Devletini asırların sonuna dek devam ettireceğim ve bütün düşmanlarını eline vereceğim. Şimdi kalk ve Rabb'e dua et". O böyle yapmış ve melek ona ikinci kez görünmüş ve şöyle demiş: "Ben senin davranışını gördüm ve işlerini onayladım. Biliyorum ki bütün kalbinle beni izleyeceksin. Sana emir, kanun ve kurallar vermek istiyorum. Eğer benim emir, kanun ve kurallarına uyarasan seni kutsayacak ve çoğaltacağım". O cevap vermiş ve kendisiyle konuşan meleğe şunları söylemiş: "Rabbim, kalbimdeki niyetleri biliyorsun ve içimi gördün ki, ben kendimi sadece sana emanet ettim. Fakat yönettiğim halk inançsızdır. Onlar bana inanırlar mı bilmiyorum. Eğer senin nazarında merhamet bulursam ve bana merhametin gelirse, onların büyük beyine belir. O, bu işte bana yardım edecektir".

Allah-u Tekaddes onun isteğini yerine getirdi ve rüyasında o beye belirdi.<sup>18</sup> O da sabahleyin kalkıp hükümdara geldi ve (bunu) anlattı. Hükümdar bütün bey ve hizmetçilerini ve bütün halkını topladı ve tüm bunları anlattı. Onlar bunu onayladılar, (yeni) inancı kabul ettiler ve Şehina'nın<sup>19</sup> himayesi altına girdiler.

Melek ona bir kez daha göründü ve dedi: "İşte gökler ve göklerin göğü beni almadı. Fakat sen (yine de) benim adıma bir mabet kur". O cevap verdi ve şöyle dedi: "Dünyanın hâkimi, ben senin önünde çok mahcubum. Onu inşa etmek için yetecek kadar gümüş ve altınım yok". O, ona dedi: "Güçlü ve yiğit ol! Ordularını al ve Rudlan<sup>20</sup> ve Ardil<sup>21</sup> ülkelerine git. Ben onların kalbine senin karşında korku ve dehşet koyacağım ve onları eline vereceğim. Sana iki ambar hazırladım: Biri gümüş ve biri altın. Senin yanındayım ve gittiğin (her) yerde seni koruyacağım. Sen (bu) malı alacak, sağ salım dönecek ve adıma mabet inşa edeceksin". O, ona inandı ve emrettiğini yaptı. Savaştı, şehre ant verdi ve sağ salim geri döndü.<sup>22</sup> (Sonra) o (alınan) malı Tanrı'ya adadı ve ondan bir çadır, gemi, şamdan, masa, su-

naklar ve kutsal kapkacak yaptı. Şimdi bunlar benim emrimde saklanmaktadır ve sağlamdılar.

Bundan sonra onun hakkındaki söylenti yeryüzüne yayıldı. Edom<sup>23</sup> hükümdarı ve İsmail oğullarının<sup>24</sup> hükümdarı duydular ve onu kendi inançlarına (geçmesi) için bilgeleriyle birlikte pek çok hediye ve mebzul malla elçilerini gönderdiler.<sup>25</sup> Fakat hükümdar akıllıydı ve İsrail oğullarından (da) bilgelerin gönderilmesini emretti. İyi inceledi, araştırdı ve sorguladı. (Sonra) da kendi inançlarıyla ilgili (gerçeği) açıklamaları için onları birlikte görüştü. Onlar birbirlerinin sözlerini yalanladılar ve hiçbir konuda (birbirleriyle) anlaşamadılar. Hükümdar bunu gördüğünde Edom'un rahibine ve İsmail oğullarına dedi: "Evinize gidin, üçüncü gün sizi çağıracağım, siz de geleceksiniz".

Diğer gün hükümdar rahibi çağırdı ve ona dedi: "Biliyorum ki Edom'un hükümdarı bu hükümdarlardan büyüktür ve inancı saygın inançtır. Ben (artık) senin inancını sevdim. Fakat senden gerçeği söylemeni istiyorum: Eğer İsrail inancını ve İsmail oğullarının inancını almak gerekirse, hangisi daha iyidir?". Rahip cevap verdi ve dedi: "Beyimiz, hükümdarımız yüzyıl yaşasın! Gerçeği bil ki, dünyada İsrail inancına benzer inanç yoktur. Çünkü Allah-u Tekaddes bütün halklar içinde İsrail'i seçti, "benim ilkim" olarak adlandırdı. Onlar için işaretler ve harikalar yarattı; firavunun köleliğinden çıkardı; deniz üzerinden karada geçirdi; takip edenleri boğdu. İsteklerini azalttı ve onlara kayadan su verdi, ateşten kanun verdi, miras mülk olarak Kenan ülkesini verdi ve aralarında olmak için onlara mabet inşa ettirdi. Bundan sonra onlar O'nun karşısında günah işlediler; O da onlardan nefret etti; kendi cemalinden mahrum bıraktı ve onları her tarafa saçtı. Eğer böyle olmasaydı, dünyada İsrail inancı gibi başka inanç yoktu. İsmail oğullarının inancında ne Cumartesi, ne bayramlar, ne kanun, ne de Urim<sup>26</sup> vardır. Onlar her pislği, her tiksinti vereni ve her sürüngeni yerler". Hükümdar ona cevap verdi: "Böylece sen kendi sözlerini söyledin. Gerçekte bil ki sana saygı duyuyorum".

İkinci gün hükümdar İsmail oğullarından Kadı'yı çağırdı,<sup>27</sup> ona sordu ve dedi: "Bana gerçeği bildir: İsrail inancıyla Edom'un inancı arasındaki fark nerede, hangisi daha iyi?" Kadı ona cevap verdi ve dedi: "İsrail'in inancı iyi inançtır ve hepsi gerçektir. Onlardaki kanun Tanrı'nındır ve adaletli hüküm ve kurallardır. Fakat sonuçta onlar O'nun karşısında günah işlediler ve O'ndan ayrıldılar. O da öfkeleni ve onları düşmanların eline verdi. Edom'un inancı nasıl? Onlar her pislği yer ve ellerinin ürünü olana eğilirler". Hükümdar ona cevap verdi: "Sen de bana gerçeği söyledin, ben gerçekten de sana saygı duyuyorum".

Diğer gün hepsini birlikte çağırdı ve kendi bey ve hizmetçilerinin ve halkının huzurunda onlara dedi: “Benim için seçim yapmanızı istiyorum: İnançlardan hangisi en iyi ve en doğrudur?” Onlar tartışmaya başladılar. Hükümdar rahibe “Eğer İsrail’in inancını ve İsmail oğullarının inancını alacak olursak hangisi daha iyidir?” diye (sonunda) soruncaya dek onlar kendi sözlerini (sağlam) bir temelde ikna edemediler. Rahip cevap verdi ve dedi: “İsrail’in inancı iyidir”. O zaman Kadı’ya sordu ve dedi: “Eğer İsrail’in inancını ve Edom’un inancını alacak olursak (onlardan) hangisi daha iyidir?”. Kadı cevap verdi ve dedi: “İsrail’in inancı iyidir”. O zaman hükümdar cevap verdi: “Siz kendi ağzınızla itiraf ettiniz ki, İsrail’in inancı en iyi ve (inançlar içinde) en doğrusudur. Ben de artık (kendime) İsrail’in inancını seçtim, çünkü bu İbrahim’in inancıdır. Yüce Tanrı bana yardımcı olsun! Sizin bana vereceğinizi söylediğiniz gümüş ve altını o bana zahmetsizce verebilir. Siz de salimen memleketinize gidiniz”.<sup>28</sup>

O günden itibaren ve sonrasında Yüce Tanrı ona yardım etti ve gücünü pekiştirdi. O ve hizmetçileri kendi kendilerini sünnet yaptılar. (Sonra) o (elçileri) gönderdi ve (kendisine) İsrail bilgelerinden bazılarını getirtti; onlar da ona (Musa’nın) kanununu açıkladılar ve ona her emri bir düzen içinde tanzim ettiler. Günümüze dek biz (bu) saygın inanç ve gerçeğe tutunduk. Allah-ı Tekaddes’in adı yüzyıllarca sena edilsin. Atalarımızın Şehina’nın örtüsü altına girdiği o günden beri bütün düşmanlarımızı bize itaat ettirdi ve çevremizde yaşayan bütün kavim ve kabileleri alaşağı etti. Böylece şimdiye kadar hiç kimse karşımızda duramadı. Onların hepsi bize hizmet edecek ve haraç ödeyecektir -Edom’un hükümdarları ve İsmail oğullarının hükümdarları.

Bu olaylardan sonra onun oğullarının oğullarından Obadye adında biri hükümdar oldu. O dindar ve adaletli biriydi. Devleti yönetti ve inancı yasaya ve kurala uygun şekilde pekiştirdi.<sup>29</sup> Toplanma ve eğitim evleri inşa etti ve İsraili bilgelere çok kimseyi topladı. Onlara gümüş ve altın verdi, onlar da ona 24 kitabı,<sup>30</sup> Mişna’yı,<sup>31</sup> Talmud’u<sup>32</sup> ve hazanların (kabul etmiş olduğu) duaların bütün düzenini açıkladılar. O, Tanrı’dan korkuyor ve kanun ve emirleri seviyordu.

Ondan sonra Ezekiye’nin oğlu hükümdar oldu, ondan sonra onun oğlu Menasse, ondan sonra Obadye’nin kardeşi Hanukka hükümdar oldu, onun oğlu İshak, onun oğlu Zebulon, onun oğlu Menasse, onun oğlu Nissi,<sup>33</sup> onun oğlu Menahem, onun oğlu Bünyamin, onun oğlu Harun ve ben, zikredilen Harun oğlu Yusuf. Biz bütün hükümdarlar, hükümdar oğluyuz. Bizim atalarımızın tahtında yabancı oturamaz, (sadece) babanın tahtına oğlu oturur. Atalarımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir.

Devletimizde hükümdar olanlar devleti her daim kendi kanun ve emirlerinde korusun!

Ülkemizin boyutu ve uzunluk ve genişliğiyle ilgili soruna gelince, (bil ki) G-r-gan denizine<sup>34</sup> bitişik nehrin yakınında yer almaktadır; doğuya doğru uzunluğu dört aylık yoldur. (Bu) nehrin yakınında sayısı kalabalık pek çok halk vardır; hem köy ve şehirlerde hem de (duvarlarla) tahkim edilmiş kentlerde yaşarlar. Bu halklardan dokuzu (kesin olarak) bilinmemekte ve sayıları da. Bunların hepsi bana haraç öderler. Buradan sınır G-r-gan'a döner (ve gider). (Bu) denizin kıyısında bir aylık yol mesafesinde bütün yaşayanlar bana haraç öderler. Güney tarafında Bab'ül-Ebvab'a<sup>35</sup> kadar kesin sayısı bilinmeyen kalabalık ve güçlü 15 halk yaşar. Bunlar dağlarda yaşarlar. İki aylık yol mesafesinde olan, Kustantiniya denizine<sup>36</sup> kadar Bas<sup>37</sup> ve T-n-t<sup>38</sup> ülkesinin bütün sakinleri bana haraç öderler. Batı tarafından Kustantiniya denizinin kıyısı boyunca kalabalık ve güçlü 13 halk yaşar. Buradan sınır kuzeye Yuz-g<sup>39</sup> adındaki büyük nehre döner. Onlar (burada) koruma duvarları olmayan açık alanlarda yaşarlar, Hin-diim<sup>40</sup> (ülkesinin) sınırlarına dek bütün bozkırda gezerler. Denizin kıyısındaki kumlar gibi kalabalıktırlar ve bana haraç öderler. Ülkeleri dört aylık yol boyunca uzanmaktadır.

Ben (kendim) nehre girişte yaşıyorum ve gemilerde gezen Rusların onlara ulaşmasına izin vermiyorum. Daha doğrusu ülkelerine girmek için kara yoluyla gelen hiçbir düşmanlarını bırakmıyorum.<sup>41</sup> Onlarla şiddetli savaşlar yapıyorum. Eğer onları (rahat) bırakırsam, İsmail oğullarının Bağdat'a kadar bütün ülkelerini yok ederlerdi.<sup>42</sup>

Sana tekrar bildiriyorum ki, Kadir-i Külli Şey'in yardımıyla ben bu nehrin yanında yaşıyorum ve devletimde üç şehir bulunuyor.<sup>43</sup> (Onlardan) birinde harem ağaları ve hizmetkârlarıyla hatun yaşıyor. Bu şehrin uzunluğu ve genişliği, rabatlar ve ona ait köylerle birlikte 50'ye 50 fersah ediyor ve burada Museviler, İsmail oğulları ve Hristiyanlar yaşıyorlar. Diğer kavimlerden diğer halklar da yaşamaktadır. İkinci şehir rabatlarıyla birlikte sekize sekiz fersah uzunluk ve genişlik tutmaktadır. Üçüncü şehirde beylerim, hizmetçilerim ve tüm memurlarımla ben yaşıyorum. Burası büyük değildir ve uzunluk ve genişliği üçe üç fersah tutmaktadır. Bu şehrin duvarları arasında (diğer tarafa doğru) nehir uzanmaktadır.

Biz bütün kışı şehirde geçiriyoruz. Nisan ayında<sup>44</sup> şehirden çıkıyor ve kendi tarla ve bahçemize ve kendi (tarla) işimize gidiyoruz.<sup>45</sup> (Bizim) soylarımızdan her biri kendi atalarından (isim almış olan) kendi (miras) mülküne sahiptir. Onlar (oraya) giderler ve kendi sınırları içinde sevinçle ve şarkılarla otururlar. Hiç kimse zalimin, düşmanın sesini duymaz ve ahmakça olay-

lar yoktur. Ben ise, benim beylerim ve hizmetkârlarım V-r-şan<sup>46</sup> adı verilen büyük nehre kadar 20 fersahlık yol boyunca gidiyoruz. Buradan da şehrin<sup>47</sup> sonuna gelinceye dek (ülkenin) çevresinden geçiyoruz. Ülkemizin ölçüleri ve bizim dinlenme yerimiz böyledir. Ülkemiz çok yağmur almaz. Burada pek çok balığın büyüdüğü pek çok nehir bulunmaktadır. Pek çok da kaynak vardır. Ülke verimli ve münbittir; tarlalardan, bağlardan, bahçe ve parklardan oluşmaktadır. Bütün bunlar nehirlerden sulanır. Bizde türlü türlü meyve ağaçları vardır.

Ülkemin sınırlarını da bildiriyorum. Doğu tarafına doğru G-r-gan denizine dek 20 fersah yol uzunluğundadır; güney tarafına 20 fersah yola ve batı tarafına 40 fersah yola sahiptir. Ben bir adada yaşıyorum. Tarlalarım, bağlarım, bahçe ve parklarım adadadır. Kuzey tarafına doğru ülke 30 fersah yol boyunca uzanmaktadır (ve burada) pek çok nehir ve kaynak bulunur. Yaradan'ın yardımıyla ben sükûnet içinde yaşıyorum.

Sen “harika sonu” da sormuşsun. Gözlerimiz Tanrımız Rabb'e ve İsrail bilgelerine, Kudüs'te bulunan akademiye ve ayrıca Babil'deki akademiye<sup>48</sup> yönelmiştir. Biz Sion'dan uzağız, fakat bize günahlarımızın çokluğu yüzünden hesapların karıştığı söylentisi ulaştı, lakin biz hiçbir şey bilmiyoruz. Fakat yüce adı için Tanrı'ya uygun olan yapılmalıdır. O'nun gözleri önünde mabedinin yıkımı, (orada) ona kulluğun ortadan kaldırılması ve uğradığımız tüm felaketlerin hiçbir değeri olmayacak. O bize sözlerini (yazılarını) bildirir “ve birden mabede girer” vs. Bizim ellerimizde sadece Daniel'in<sup>49</sup> peygamberliği var. Tanrı, İsrail'in Tanrısı kurtuluşu hızlandır-sın ve onun adını seven biz ve sen ve bütün İsrail daha yaşarken sürgünle-rimizi ve dağılmışlarımızı toplasın!

Mektubunda beni görme istediğini dile getiriyorsun. Ben de (benim için) hoş olan yüzünü, (herkes tarafından) sayılan bilgeliğini ve yüceliğini görmeyi çok istiyorum. Eğer istediğin şey olursa, ben de seninle iletişim kurmak ve senin saygın ve şiddetle arzulanan yüzünü görmekle bahtiyar olacağım. Sen benim için baba olarsın, ben de sana oğul. Halkım senin sözlerine inkıyat etmektedir ve ben senin sözüne ve doğru kararına uygun olarak girip çıkmaktayım. (Sana) ziyade saadetler (dilerim)!

### Uzun Nüsha

(Bilim) topluluğunun başındaki Ezra oğlu İshak oğlu Hasday'a -yaratıcısı olan Rab onu korusun- Togarma hükümdarı Harun oğlu hükümdar Yusuf'un mektubu.

(Hiçbir) ordunun kaçmaya yöneltemediği ve (hiçbir) sürü görüntüsünün geriye çekilmeye zorlayamadığı, Rab'den korkan, onun karşısında bilgece

ve saygı duyulan bilgelerin sözleriyle titreyen, uysal ve ezilenleri (kendine) yaklaştıran, kanunun sözlerini (kendine) seçen, herkese kalbiyle yaklaşan ve bütün gücüyle Yaradan'ına güler yüz gösteren güçlü hükümdar, Harun oğlu hükümdar Yusuf'tan, onun saydığı ve kendisi için büyük istek duyduğu Ezra oğlu İshak oğlu, bilgelikle taçlanmış, değerli, sevilen R. Hasday'a -Tanrı onu korusun ve esirgesin- ziyade mutluluklar.

Ben sana, sözünün güzelliğiyle taçlanmış mektubunun, Eliezer oğlu İshak adındaki, N-m-ts ülkesinden bir Yahudi aracılığıyla bize ulaştığını bildiriyorum. Biz de senin adına çok sevindik ve anlayış ve bilgeliğine hayran kaldık. Onda senin ülkenin bulunduğu yer ve buradan gece ve gündüz eşitlikle (çizgiler) uzaklığı, ülkede hüküm süren Abdurrahman'ın aslı, onun hükümdarlığının büyüklüğü ve onun yüceliği ve saygınlığı, (daha önce) atalarının iktidarı altında olduğu gibi, Doğu'nun bölgelerini itaat altına almada Tanrı'nın ona gösterdiği yardım hakkında ve de senin mektubunun bize geç ulaşmasına neden olan zorluklar hakkında yazılmış. (Bütün) halkların buradan uzak olması ve tüccarların (gelişini) kısıtlanmasıyla ilgili olarak, devletinizin gücünün dünyanın her köşesinde sayılmadığı ve yeryüzünün bütün hükümdarlarının sizin hükümdarınıza saygı duymadığı konusunda şüphe etmişsin. O zaman ülkenize Kustandina hükümdarının elçileri onun hükümdarından hediyelerle geldiklerinde ve onlar size bizim devletimiz ve inancımızla ilgili gerçeği anlattıklarında, önceleri bu konudaki haberleri siz yalan saymış ve buna inanmamışsınız. (Sonra) sana bizim devletimiz ve kökenimizle, onların Tanrı'nın bizim gözlerimizi aydınlattığı İsrail'in inancını nasıl kabul ettikleri, kasımızı nasıl kaldırdığı ve düşmanlarımızı nasıl ezdikleriyle ilgili sahipsiz bilgileri bildirmemizi rica etmişsin. Ülkemizin ölçülerinin ve kendileriyle dostluk içinde olduğumuz veya savaştığımız çevremizde yaşayan halkların, keza sizin saydığınız ve (herkes tarafından) kabul edilmiş, kendi iyi davranışıyla (bütün) kalplerin kendisini sevmesini sağlayan ve davranışlarının doğruluğuyla onları kendine bağlayan hükümdara -Yaradan'ı onu korusun!- saygı göstermek için elçilerimizin ülkenize nasıl ulaştıklarının da bildirilmesini rica etmişsin. İsrail oğullarında hükümet ve devletin olduğu bir yer bulunmadığını ve kalıntısının da olmadığını söyleyen halklar karşısında İsrail oğullarının bundan memnun olduğunu, onlar için bunun kalplerine süs olduğunu ve bu halklara daha cesurca cevap vermek, övünmek ve onlar karşısında gururlanmak fırsatı verdiğini de (bildirmişsin).

Biz sana her konuda cevap vererek, ülkenden ve bu ülkede hüküm sürenin kökeninden bahsederkenki bilgeliğinden çıkan sevinç ve senden gelen hayranlık içinde mektubuna karşılık olarak cevap veriyoruz. Atalarımız

arasında önceleri mektupların ve mutlu taleplerin yazıldığı çok önceden bize ulaşmıştı. Bu bizim kitaplarımızda korunmuş olup, ülkemizin bütün yaşlıları tarafından bilinmektedir. Biz de sürekli olarak sizin ülkenizi ve hükümdarının yüceliğini duyduk –Yaradan'ı onu korusun ve Tanrı senin anlattığın gibi (daha önce onun) atalarının Doğu ülkesindeki onun atalarının devletini ona geri versin! Biz, daha önce atalarımız arasında olanı yenileyelim ve bunu nesillerimize miras bırakalım.

Mektubunda bana soruyorsun: “Hangi halktan, hangi soydan ve boydansın?” Sana Togarma neslinden, Yafes oğullarından (olduğumu bildiriyorum). Şecere kitaplarında atalarımı şöylece buldum: Togarma'nın on oğlu vardı; işte adları: birinci Aviyor, ikinci Turis, üçüncü Avaz, dördüncü Uguz, beşinci Biz-l, altıncı T-r-na, yedinci Hazar, sekizinci Yanur, dokuzuncu Blg-r, onuncu Savar. Ben (oğulların) yedincisi olan Hazar'ın oğullarından (geliyorum). Bende yazılıdır ki, atalarım sayıca daha az olduğunda, Allah-u Tekaddes ona güç, kuvvet ve metanet vermiştir. Onlar kendilerinden güçlü ve kuvvetli pek çok halkla savaş üstüne savaş yaptılar. Tanrı'nın yardımıyla onları kovdular ve ülkelerini aldılar. Bazılarını ise şimdiki güne kadar haraç ödemeye zorladılar. Benim yaşadığım ülkede daha önce V-n-n-t-r-lar<sup>50</sup> yaşıyordu. Atalarımız Hazarlar onlarla savaştılar. V-n-n-t-r-lar daha çoktu; deniz kıyısındaki kum kadar çoktular, fakat Hazarlar karşısında duramadılar. Ülkelerini bıraktılar ve kaçtılar. Diğerleri onları “Duna” adlı nehre kadar takip ettiler. Şimdi de onlar Kustandina yakınlarında ve “Duna” nehrinde yerleşiktirler. Hazarlar ise onların ülkesine hala sahiptirler.

Bundan sonra Bulan adlı bir hükümdar ortaya çıkıncaya kadar aradan nesiller geçti. O bilge ve (Tanrı'dan) korkan, Yaradan'ına bütün kalbiyle hamdeden, Rabb'in kulu bir adamdı. Ülkesinden falcıları ve putperestleri uzaklaştırdı ve Tanrının himaye ve korumasını istedi. Rüyasında ona bir melek göründü ve dedi: “Ey Bulan! Rab beni şunu söylemeye gönderdi: “Oğlum! Duanı duydum ve işte seni takdis ediyorum. Seni(n halkını) çok türetecek ve (sayınızı) çok fazla çoğaltacağım. Hükümdarlığını binlerce kuşak boyu devam ettireceğim ve eline bütün düşmanlarını vereceğim”. O sabah kalktı ve Rabb'ine şükretti. Onu daha fazla saymaya ve kulluk etmeye başladı.

Melek ona ikinci kez göründü ve dedi: “Ey oğlum! Davranışlarını gördüm ve işlerini onayladım. Bütün ruhunla ve gücünle beni izleyeceğini biliyorum. Eğer benim (bu) kanunlarıma ve emirlerime uyacaksan, sana kanun ve kural vermek istiyorum”. O kendisiyle konuşan meleğe cevap verdi: “Rabbim! Sen kalbimdeki niyetleri ve içimi biliyorsun ki ben sadece sana ümit bağladım. Hükmettiğim halk inançsız (insanlardır). Onlar bana ina-

nılar mı bilmiyorum. Eğer bana merhamet ediyorsan onların arasındaki şu beye de görün". Allah-u Tekaddes onun isteğini yerine getirdi ve rüyasında o adama göründü. O sabah kalktı, geldi ve (bunu) hükümdara anlattı, hükümdar da bütün bey ve hizmetçilerini ve bütün halkını topladı. Onların önünde tüm bunları yorumladı. (Yeni) inancı kabul ettiler, gittiler ve Şehina'nın himayesi altına girdiler. Bundan (artık) 340 yıl (geçmiştir).<sup>51</sup>

O bir kez daha ona göründü ve dedi: "Ey oğlum! Gökler ve yer beni almıyor. Sen yine de benim adına bir mabet inşa et ve ben orada bulunacağım". O cevap verdi: "Ey kâinatın hâkimi! Biliyorsun ki emrimde gümüş ve altın yok. (Mabedi) neyle yaptıracağım?". O, ona dedi: "Metin ve cesur ol! Halkını ve bütün ordunu al ve "D-ralan" yoluna, Ar-d-vil ülkesine git. İşte sana karşı duranların kalbine korku ve dehşet koydum ve onları eline veriyorum. İşte sana iki ambar hazırladım: Biri gümüşle ve biri altınla dolu. Onları alıyorsun. Ben seninleyim, seni koruyor ve yardım ediyorum ve sen (bu) malı sağ salım (kendine) getiriyor ve onunla benim adıma mabet inşa ediyorsun". O Rabb'e inandı ve söylediği gibi yaptı. Gitti ve pek çok savaş yaptı ve Yaradan'ın yardımıyla zafer kazandı. (O) şehri boşalttı, malını aldı ve sağ salım geri döndü. Bunları (Tanrı'ya) adadı ve bu sayede bir çadır, gemi, şamdan, masa, sunaklar ve kutsal kaplar yaptırdı. Rabb'in merhameti ve Yaradan'ın gücüyle bunlar şimdi bile sağlamdır ve benim kullanımında korunmaktadır.

Bundan sonra onunla ilgili söylenti yeryüzüne yayıldı. Edom hükümdarı ve İsmail oğullarının hükümdarı bunu duydular ve kendi ulak ve elçilerini mebzul malla ve çok sayıda hediyeyle kendi bilgeleriyle hükümdara kendi inançlarına meyletmesi için gönderdiler. Fakat hükümdar bilgeydi. Ruhu onun Tanrısı olan Rabb'in yaşam tomarında bağlı olsun! İsrail oğullarından (da) bilgelerin getirtilmesini emretti. İyi öğrendi, inceledi ve tarttı. (Daha sonra) onları kendi inançları hakkında tartışmaları için birlikte görüştürdü. Onlar birbirlerinin sözlerini çürüttüler ve (herhangi) bir inanç üzerinde birleşemediler. Hükümdar bunu gördüğünde onlara dedi: "Şimdi evinize gidin, üçüncü gün gelin". Onlar evlerine gittiler.

Diğer gün hükümdar Edom hükümdarının rahibini çağırdı ve ona dedi: "Biliyorum ki, Edom'un hükümdarı bütün hükümdarlardan daha büyüktür ve inancı güzel ve saygın bir inançtır. Ben (artık) senin inancını sevdim. Ancak bir sorumu cevaplamamı istiyorum. Gerçeği söyle; ben de seni affedeyim ve saygı göstereyim. Eğer İsrail inancını ve İsmail oğullarının inancını alacak olursak, hangisi daha iyidir, söyler misin?" Rahip cevap verdi ve dedi: "Hükümdar yüzyıl yaşasın! Eğer inançla ilgili sorarsan dünyada İsrail inancına benzer inanç yoktur. Allah-u Tekaddes bütün halklar

ve kabileler içinde İsrail'i seçti; onu "benim ilkim" olarak adlandırdı. Onlar için büyük mucizeler yaptı; Mısır ülkesinden çıkardı ve Firavun'un elinden ve Mısırlılardan kurtardı. Deniz parçaları arasında karadan geçirdi; takipçilerini ise denizin derinliklerinde boğdu. Açlıklarını bastırmak için isteklerini azalttı ve susuzluklarını gidermek için kayadan su verdi. Kenan toprağına geçirinceye ve onlar O'na mabet inşa edinceye dek onlara ateşten ve alevden kanun verdi. Bundan sonra onlar (O'na karşı) isyan ettiler, günah işlediler ve inancı bozdular. O da onlardan nefret etti ve sürgüne gönderdi; onları kendi sûretinden mahrum etti ve her bir tarafa dağıttı. Eğer böyle olmasaydı dünyada İsrail gibi inanç olmazdı. İsrail'le (inancıyla) İsmail oğullarının (bu) inancı nedir? Ne Cumartesi, ne bayramlar, ne emirler, ne de kanunlar var. Onlar her pisliği, deve ve at etini, köpek etini, her çürümüşü ve her sürüngenin etini yerler. İsmail oğullarının inancı (gerçek) inanç değildir; yeryüzünün (diğer) halklarının inançlarına benzer". Hükümdar ona cevap verdi ve dedi: "Sen bu sözlerini gerçeğe göre söyledin. Ben de sana merhamet gösteriyor ve saygıyla Edom'un hükümdarına gönderiyorum".

İkinci gün hükümdar (haber) gönderdi ve İsmail oğulları hükümdarının Kadı'sını çağırdı ve ona dedi: "Sana bir şey soruyorum. Gerçeği söyle ve (hiçbir şey) gizleme: Eğer Hristiyan ve Yahudi inançlarını alacak olursak, hangisi sana daha iyi gelir?" Kadı ona cevap verdi: "Yahudi inancı gerçek inançtır. Onların emir ve kanunları var. Ama günah işlediklerinde Allah-u Tekaddes onlara öfkeleni ve onları düşmanlarının eline verdi. Fakat kefare ve kurtuluş onlar üzerine (kalır). Hristiyanların inancı (gerçek) inanç değildir. Onlar domuzu ve her pisliği yerler. Kendi ellerinin ürününe eğilirler ve (kurtuluş) ümitleri yoktur". Hükümdar ona cevap verdi ve dedi: "Sen gerçeği söyledin, ben de sana merhamet gösteriyorum".

Üçüncü gün onları birlikte çağırdı ve dedi: "Konuşun, tartışın ve bana hangi inancın iyi olduğunu açıklayın". Onlar (konuşmaya) başladılar ve tartıştılar ve hükümdar (sonunda) rahibe dönüp şunları söyleyinceye dek kendi sözlerini onaylatamadılar: "Sen ne dersin? Eğer Yahudi ve İsmail oğullarının inancını alacak olursak, hangisi (daha) saygındır?" Rahip cevap verdi ve dedi: "İsrail'in inancı İsmail oğullarının inancından daha saygındır". Hükümdar (sonra) Kadı'ya sordu ve dedi: "Sen ne dersin? Eğer Hristiyan inancını ve İsrail'in inancını alırsak, hangisi (daha) saygındır?" Kadı cevap verdi ve (ona) dedi: "İsrail'in inancı daha saygındır". O zaman hükümdar cevap verdi ve (onlara) dedi: "Eğer (artık) sizin kendi ağzınızla itiraf ettiğiniz gibi İsrail'in inancı (daha) saygınsa, ben de (artık) Allah'ın merhametiyle, yüce olanın gücüyle İbrahim'in inancı (olan) İsrail inancını

(kendime) seçtim. Eğer Rab bana yardım ederse, sizin bana söylediğiniz malı, gümüş ve altını, himayesinden ve iltica ettiğim korumasından ümitli olduğum Tanrım bana zahmetsizce verir. Siz de selametle memleketinize gidiniz”.

O zaman ve sonrasında Kadir-i Külli Şey ona yardım etti, gücünü pekiştirdi ve kasını güçlendirdi. Kendisi, köleleri ve hizmetkârları ve bütün halkı sünnet oldular. (Sonrasında) (ulakları) gönderdi ve her yerden İsrail bilgelerini getirtti. Onlar da ona (Musa'nın) kanununu açıkladılar ve ona emirleri düzene koydular. Günümüze dek biz bu inanca uyuyoruz. *Allah-u Tekaddes*'in yüzyıllarca zikredilsin! Atalarımın bu inanca girdiği o günden itibaren İsrail'in Tanrısı onların bütün düşmanlarını onlara tabi kıldı ve gerek Edom hükümdarları, gerekse İsmail oğullarının hükümdarları ve yeryüzünün (diğer) halklarının bütün hükümdarları, onların çevresinde yaşayan her halk ve kabileyi devirdi. Hiç kimse onların karşısında yükselmedi; onlar hepsi hizmet etmeye ve haraç ödemeye başladılar.

Bu olaylardan sonra onun oğullarının oğullarından Obadye adında biri hükümdar oldu. O devleti yönetti ve inancı gerektiği şekilde ve kuralına göre tahkim etti. Toplanma ve eğitim evleri inşa etti ve İsrail bilgelerini topladı. Onlara gümüş ve altın verdi, onlar da (ona) (kutsal yazılı) 24 kitabı, Mişna'yı, Talmud'u ve bayram dualarının (hazanlar tarafından kabul edilmiş olan) külliyatlarını açıkladılar. O Tanrı'dan korkan ve kanunu seven, Rabb'in kullarının kulu bir adamdı. Rab ona huzurlu ruh versin!

Ondan sonra Ezekiye'nin oğlu ve ondan sonra Menasse'nin oğlu hükümdarlık yaptı. Ondan sonra Obadye'nin kardeşi Hanukka ve onun oğlu İshak, (sonra) onun oğlu Zebulon, onun oğlu Musa, onun oğlu Nissi, onun oğlu Harun, onun oğlu Menahem, onun oğlu Bünyamin, Harun, hükümdar Harun'un oğlu, hükümdar oğlu hükümdar, hükümdar oğullarının (hükümdar) oğlu olan ben Yusuf. Benim atalarımın tahtına yabancı oturamaz, (sadece) oğul babasının tahtına oturur. (Bu) ülkede onlar olduğu günden itibaren atalarımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir. Bu sayede benim devlet tahtımı bütün nesillerin sonuna dek daima koruyacak olan bütün hükümdarlar lütuf göstereceklerdir.

Ülkemi ve mülkümün ne kadar büyüklükte olduğunu da ısrarla sordun. Ben sana G-r-gan denizinin sonunda İtil adında bir nehrin kıyısında yaşadığımı haber veriyorum. (Bu) nehrin başlangıcı doğuya doğru dört aylık yol boyunca uzanmaktadır. (Bu) nehrin civarında bazıları açık alanlarda, diğerleri ise (duvarlarla) tahkim edilmiş kalelerdeki köy ve şehirlerde kalabalık halklar yer almaktadır. İşte onların adları: Bur-t-s,<sup>52</sup> Bul-g-r,<sup>53</sup> S-var,<sup>54</sup>

Arisu,<sup>55</sup> Ts-r-mis,<sup>56</sup> V-n-n-tit,<sup>57</sup> S-v-r,<sup>58</sup> S-l-viyyun.<sup>59</sup> Her halk (tam olarak) incelenmemiştir ve sayıları yoktur. Hepsi bana hizmet eder ve haraç öder. Buradan sınır G-r-gan'a doğru Huvarezm'e giden yola dönmektedir. (Bu denizin) kıyısında bir aylık yol boyunca yaşayanların hepsi bana haraç öderler. Daha güney tarafında ise T-d-lu<sup>60</sup> (ülkesinin) sonunda, (sınırın) 'Kapılar'a (yani) Bab-ül-Ebvab'a döndüğü yerde S-m-n-d-r<sup>61</sup> vardır; denizin kıyısında yer alır. Buradan sınır dağlara döner. B-g-da<sup>62</sup> (ülkesinin) sonunda Azur,<sup>63</sup> S-ridi,<sup>64</sup> Kitun,<sup>65</sup> Ar-ku,<sup>66</sup> Şaula,<sup>67</sup> S-g-s-r-t,<sup>68</sup> Al-bus-r,<sup>69</sup> Uhus-r, Kiarus-r, Tsig-l-g,<sup>70</sup> Zunih,<sup>71</sup> çok yüksek dağlarda yer alırlar. Afkan<sup>72</sup> sınırına dek bütün Alanlar,<sup>73</sup> Kasa<sup>74</sup> ülkesinde yaşayanların tümü ve Kiyal,<sup>75</sup> T-k-t,<sup>76</sup> G-bul,<sup>77</sup> bütün (kabileler) Kustandina denizinin sınırına dek iki aylık yol boyunca herkes bana haraç öder. Batı tarafından Ş-r-kil,<sup>78</sup> S-m-k-r-ts,<sup>79</sup> K-r-ts,<sup>80</sup> Sug-ray,<sup>81</sup> Alus,<sup>82</sup> L-m-b-t,<sup>83</sup> B-r-t-nit,<sup>84</sup> Alubiha,<sup>85</sup> Kut,<sup>86</sup> Mank-t,<sup>87</sup> Bur-k,<sup>88</sup> Al-ma,<sup>89</sup> G-ruzin.<sup>90</sup> Bu (yerler) Kustandina denizinin kıyısında, (onun) batı tarafına doğru yer almaktadır. Buradan sınır kuzey tarafı yönüne, B-ts-ra<sup>91</sup> adındaki (ülkeye) doğru döner. Onlar Va-g-z<sup>92</sup> adındaki nehrin civarında yer almıştır. Duvarları olmayan açık yerlerde yaşarlar; göçerler ve H-g-riim<sup>93</sup> (bölgesinin) sınırına dek bozkırda otururlar. Deniz kıyısındaki kumların çokluğu kadar çokturlar. Hepsi (bana) hizmet eder ve haraç öderler. Onların yerleşme ve yaşam yerleri dört aylık yol ölçüsünde uzanmaktadır.

Bil ve düşün ki, ben Yaradan'ın gücüyle nehrin ağzında yaşıyorum. Nehrin ağzını koruyor ve gemilerle gelen, İsmail oğullarına ulaşmak için deniz yolunu kullanan Rusları ve (daha da kesin olarak) kara üzerinden 'Kapılar'a gelmeye çalışan düşmanları(nı) bırakmıyorum. Onlarla savaşıyorum. Eğer onları bir saat (rahat) bıraksam, İsmail oğullarının bütün ülkesini Bağdat'a ve ... ülkesine kadar tahrip ederlerdi. Benim sınırlarım ve devletimin iktidarı buraya dek (uzanır).

Bana yaşadığım yeri de soruyorsun. Bil ki, Yaradan'ın yardımıyla bu nehirde yaşıyorum ve onda üç şehir bulunmaktadır. (Onlardan) birinde hatun yaşıyor. Bu benim doğduğum şehirdir. Büyüktür, 50'ye 50 fersah uzunluğa (ve genişliğe) sahiptir; bir daireyi tasvir etmektedir, daire biçiminde yer almıştır. İkinci şehirde Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar yaşar ve bunların yanı sıra her halktan köleler vardır. Burası orta büyüklüktedir, sekize sekiz fersah uzunluğa ve genişliğe sahiptir. Üçüncü şehirde ben (kendim), beylerim, köle ve hizmetkârlarım ve bana sakilik yapan yakınlarım yaşıyor. Burası daire biçiminde yer almıştır, üç fersah uzunluğa ve genişliğe sahiptir. Bu duvarların arasından nehir geçer. Bu kış günlerindeki ikametgâhımdır. Nisan ayından itibaren biz şehirden çıkarız ve

hepimiz kendi bağ ve tarlamıza ve kendi işimize gideriz. Soylarımızdan her biri kendi atalarından (aldığı) (miras) mülke sahiptir. Onlar bu yerde kalır, (oraya) giderler ve oranın sınırlarında kalırlar. Ben ise, beylerim ve kölele- rimle çıkarım ve V-d-şan<sup>94</sup> adı verilen büyük nehre ulaşınca dek 20 fersahlık yol boyunca gideriz. Buradan da endişesiz ve korkusuzca şehrimizin sonuna gelinceye dek (ülkemizin) çevresini dolaşıyoruz. Kislev ayının<sup>95</sup> sonunda, Hanukka<sup>96</sup> (bayramı) günlerinde şehrimize geliriz. Bulunduğumuz bölgenin ölçüleri ve durduğumuz yerler böyledir. (Bizim) ülke çok yağmur almıyor, (fakat) nehirleri ve kaynakları boldur; nehirlerinden de çok çok balık... (Bizim) ülke bereketlidir; çok tarla, çayır ve... Sayısı bilinmez. Bütün bunlar (bizim) nehirden sulanırlar ve (bizim) nehirden bitki alırlar. Sana yaşadığım ülkenin sınır ölçülerini de bildiriyorum. Doğu tarafına G-r-gan denizine dek 20 fersahlık yola uzanmaktadır. Güney tarafında doğru Ug-ru adındaki büyük nehre dek 30 fersahlık yol vardır. Batı tarafına doğru Ug-ru'dan çıkan Buzan nehrine dek 30 fersaktır. Kuzey tarafına doğru G-r-gan denizine doğru (akan) nehrin yamaçlarına ve Buzan'a dek 20 fersahlık yol vardır. Ben bir adada yaşıyorum; tarlalarım ve bağlarım ve bana gereken her şey adada bulunmaktadır. Kudretli Tanrı'nın yardımıyla rahat bir şekilde yaşıyorum.

Sen ayrıca "harika sonu" kastederek sormuşsun. Bizim gözlerimiz yöneldi.

### Açıklamalar

<sup>1</sup> Togarma İsrailiyat'ta Türklerin atası olarak bilinir ve Ortaçağ Musevi kaynaklarında, dolayısıyla onlara dayanan İslam eserlerinde Türk ülkelerini anlatır. Aşağıda geçeceği üzere, Yafesoğullarından bir atanın adıdır. Öte yandan, Gürcü ve Ermeni kaynaklarının da bu ismi kendi ataları olarak benimsedikleri ve tüm Kafkas halklarının atası yaptıkları görülür (Gürcistan Tarihi: 1; Thomson 1996: 2, 13-14). 12. yy sonunda Orta Avrupa'dan gelip Kırım ve Kafkaslar üzerinden Bağdat'a giden Ratisbonlu Petahiya da Togarma'dan Gürcü ülkesi olarak bahseder (Petachia of Ratisbon 1856: 7; Artamonov 2004: 573; Shapira 2007: 322). Hasday mektubunda kağana 'Hazar hükümdarı' diye hitap eder; kağan ise cevaben 'Togarma' tabirini kullanır. Burada, Kokovtsov'un dikkat çektiği üzere (1932: 72), Hasday'ın ona Hazar hükümdarı demesine mukabil, onun Togarma diye cevaplamasında kendisini sadece Hazarların değil, aynı soydan gelen tüm ulusların hükümdarı olarak sunma çabası vardır. Bir bakıma kendisini daha geniş bir topluluğun temsilcisi ve Turan tahtının varisi olarak görmektedir.

<sup>2</sup> Nemets, Slavların dilinde Alman. Slav kelimesinin tahminen 'söz, konuşma' köküne gitmesine nazire olarak, bu kelime aslen 'dilsiz, ahraz' anlamına gelmektedir (Fasmer 1987: 62; Skok 1971: 516-517). Macarlar da komşu Slavlardan aldıkları bu kelimeyi benimsemişlerdir. Osmanlı döneminde Avusturyalılar için kullanılan 'Nemçe' tabiri bu kelimeye gider. Burada ilginç olan şey, bu kadar erken bir tarihte Slav etkisinin Hazar'a

ulaşmış olmasıdır. Zira Hazar'ın ilişkide olduğu Ruslar o dönemde henüz İsveçli bir topluluktu ve Almanlara Nemets demeleri beklenemez. Hazarların bunu daha önce Slavca konuşan unsurlardan doğrudan veya Macarlar aracılığıyla aldıkları düşünülebilir.

- <sup>3</sup> Hristiyanlar Yahudilerin Hz. İsa'ya yaptıklarının cezası olarak dağıtıldıklarını ve devletsiz bırakıldıklarını söylerlerdi. İslam'da devletsiz bırakılma iddiası olmamakla birlikte, günahları sebebiyle yeryüzüne dağıtıldıklarına inanılır. Burada, Hasday'ın mektubundan sezilen havanın işaret ettiği üzere, bir Musevi devletin varlığı her yerde Yahudilere kuvve-i maneviye sağlamış gözüküyor.
- <sup>4</sup> Uzun Nüsha ve Barselonalı Yehuda 'Aviyor' derler. Harkavy'den alıntılan Kokovtsov, "muhtemelen İber veya da Ugor" der (1932: 75). Gürcüler ve diğer akraba kavimlerin atalarını işaret eden İber olması zor gözüküyor, çünkü liste Türkçe konuşan, kültür olarak da bozkıra ait toplulukları içeriyor gözükmeğe. Öbür türlü, burada Gürcülerden önce Alanları bulmamız gerekirdi. Hatta listede bildiğimiz bir ifadeyle Macarların geçmeyişi dahi büyük rahatsızlık uyandırmaktadır. Bunun 'Onugor' kelimesinin bozulmuş biçiminin olması beklenirdi ama aşağıda geçeceği üzere bu kelime Uzun Nüsha'da v-n-n-t-r olarak geçmektedir. Burada 'Ugor' kelimesi de saklıdır ve 'Aviyor' yahut 'Agiyor' gibi bir biçimi hiçbir şekilde içermez. Ayrıca, aynı kavim olmasalar da, tarihi sebeplerle bunun eşanlımlı haline gelen 'Bulgar' kelimesi listede geçmektedir; herhalde tekrardan kaçınılacaktır. *Kenize Mektubu*'ndaki kavim adlarının gösterdiği gibi, Hazarlar çevrelerindeki halkları bizce hiç bilinmeyen biçimlerde adlandırmış olabilirler.
- <sup>5</sup> Uzun Nüsha 'Tudis' ve Barselonalı Yehuda 'Turis' derler. İbranicede ט (reş) ve ד (dalet) harflerinin birbirine çok benzemesi sebebiyle Uzun Nüsha'da bir yanlış yazım gözüküyor. Yafesogulları arasında ismi nadiren Türklere (Dânişmend 2006: 113-116) ve Batı'daki çalışmalarda çoğunlukla Traklara (Bullinger 2000: 15; Gmirkin 2006: 150) bağlanan, bazen de Farsların atası sayılan (Kantor 2005: 52) bir Tiras vardır. Bu listede Türk kelimesinin geçmeyişi düşündürücüdür. *Kenize Mektubu*'ndan Hazarların da Oğuzlara Ruslar gibi 'Türk' (Turku) dediğini anlıyoruz (Karatay 2008: 10-11, 14). Oğuz ise aşağıda geçiyor gözükmeğe. Ancak her iki nüshada ve Barselonalı da farklı biçimler sözkonusudur. Burada Tiras ile Türk anlatıldı ise, aşağıda Oğuz geçmeyebilir. Nitekim bundan kısa bir süre sonra yazılan *Yosippon Kitabı* adlı İbranice eserde "Türk" geçer ama 'Oğuz' anılmaz (Kokovtsov 1932: 75). Harkavy'nin bunu Kırım'ın eski halkı Taurlara bağlama önerisi (Kokovtsov 1932: 75) uzak bir ihtimal olarak kalıyor. Bunun yerine İbn Rusteh ve Avfi'nin bahsettikleri Kafkas dağlarının Tulasları (Şeşen 1998: 36, 93) daha uygun olurdu, üstelik bunlar Kağan Yusuf zamanında Hazarların çağdaşı idiler.
- <sup>6</sup> Uzun Nüsha 'Avaz' ve Barselonalı Yehuda 'Azah' derler. Buradaki son harfler İbranicede karıştırılabilir cinstendir. Bunu kısa Nüsha'daki gibi 'Avar' okumak doğrusu gözüküyor, lakin Türk asıllı olmayan Dağıstan'daki Serir ülkesinin halkı olan Avarlar akla geliyor. Bu ise kağanın ısrarla Türkçe konuşanları seçme anlayışıyla uyumuyor. Harkavy önce burada Türk Avarları görüp öyle okuduysa da, daha sonra caymış ve kelimeyi 'Avaz' okuyup "bilinmeyen bir halk" olarak bırakmıştır (Kokovtsov 1932: 75). Takip eden isimlerden göreceğimiz üzere, bu liste eski ve Yusuf zamanında ortadan kalkmış boyları da içermekteydi. 8. yy sonuna kadar etkin ve devletli olan bir boyun burada yer almama-

sını düşünemeyiz. Avar devleti Hazar'ın çağdaşydı ve Hazarlar kuşkusuz onları listelerine almak için gerekli soybilgisine sahiptiler.

- <sup>7</sup> Uzun Nüsha 'Uguz' ve Barselonalı Yehuda 'Avin' (veya 'Uyan') derler. İbranicede ן (nun) ve ר (zayn) harfleri birbirine çok benzer ve yazımda kolayca karışıklık olabilir. Burada 'Oğuz' görmek makuldür. Eğer yukarıda Tiras geçiyor ve doğrudan Türk kastediliyorsa, işbu kelime açıkta kalacaktır. Bu durumda 'Ugin' biçimini bir Bulgar uruğu olan 'Ugain' ile (Golden 2006a: 290) eşleyebiliriz.
- <sup>8</sup> Her üç eserde de aynı biçimde geçer. Kokovtsov *Kenize Mektubu*'nda geçen Pyynyl kavim adını Peçenek'e çevirir (1932: 117). Bunu koşut bir yazım olarak görebiliriz ama tamamen farklı iki mektupta da aynı hatanın olması beklenemez, zira burada tespit ettiğimiz şey Hazar söylenişi değil, yazım hatasıdır. Harkavy'nin belirttiği gibi Barsil aramız (Kokovtsov 1932: 75) makul gözüküyor. Yazılışların ittifak halinde oluşu böyle bir okumayı şüpheli bıraksa da, bulunması gereken Barsil kelimesinin başka türlü yokluğu daha fazla rahatsız edicidir. Hazar kağanları anneannelerinden birinin bu kavimden oluşunu hatırlamalıydılar. Bu isimde r harfinin düşüşü nadirattan değildir. Ermeni kaynaklarında *Basilk* biçimi geçer (Moses Khorenats'i 1978: 200, 211, 236, 237). Barsillerin yeni bir incelemesini Zuckerman (2007: 421-426) yapmıştır.
- <sup>9</sup> Uzun Nüsha ve Barselonalı Yehuda da aynı şekilde yazarlar. Harkavy, Konstantinos Porphyrogenitus'un verdiği Macar boy ismi 'Tarian'ı görmek ister (Kokovtsov 1932: 75). Macarların kendileri veya daha büyük boyları yokken, çok önemli olmadığı anlaşılan Taryan kabilesinin burada geçmesi zor olabilir. Kafkasların kuzeyinde yaşayıp 6. yy'ın ikinci yarısında Göktürklerden kaçarak Avarlara sığınan Tarniak boyunun (Golden 2006a: 115, 129) kastedilmesi de mümkündür.
- <sup>10</sup> Uzun Nüsha 'Yanur' ve Barselonalı Yehuda 'Uz-r' derler. Harkavy'nin belirttiği gibi Güney Kafkaslı 'Zanar' (aslında Tzan > Çan) halkını görmeye (Kokovtsov 1932: 75) kıyas imkân vermiyor. Zira bunlar Hazarların hiçbir şekilde temasta bulunmadığı, alabildiğine uzakta (Rize çevresi) yaşayan ve tarihte rolleri bulunmamış küçük bir topluluktur. Eğer kelimenin başında ר (zayn) ve ona benzemeyen ' (yod) harfleri karıştıysa, ortasında da ן (nun) ve ר (zayn) harflerinin karıştığını düşünebiliriz. Bu ise bizi Oğuz boyu Yazur'a götürecektir. Sarmatların 'Yazig' boyunun yanında, Peçenek ve Kıpçaklarda da 'Yazi' boyuna rastlanır (bk. Karatay 2004: 7). Bu durum sözkonusu boyun Oğuz birliğine katılmadan önce Batı bozkırlarında etkin olduğunu göstermektedir. Belki bundan da olası bir açıklama ise İdil Bulgar'a bağlı 'Yuvar' boyunun ismidir (Pritsak 2002: 511-512).
- <sup>11</sup> Uzun Nüsha 'B-l-g-r' ve Barselonalı Yehuda 'B-l-ga' derler. Buradaki vurgunun İdil Bulgar'a olduğuna rahatlıkla hükmedebiliriz. Kağan, Hazar tarihinin ilk günlerinde Hazarlarca yenilip dağıtılan Büyük Bulgar'ı diğer adları olan Onoğurla anıyor. Çağdaşları olan İdil ve Tuna Bulgarlarının ayrı kökten geldiğini kuşkusuz biliyordu. Belki de muhababında kafa karışıklığına yol açmamak için kısaca Onoğur diye geçiyor, şecerede mükerrer kavim olmaması için Onoğur'u listeye almıyor (bkz. 4. dipyazı) ve kalan tüm istifhamları muhababının tecessüsüne havale ediyor.

- <sup>12</sup> Sabirlerden gelen haberlerin kesilmesinden sonra aynı bölgeden ve aynı halktan Hazarlara dair haberlerin gelmesine ve kimi kaynaklarda bunların eşanlımlı kullanımına dikkat çeken Artamonov, Hazarların etnik kökeninin en azından bir kısmının Sabirlere dayandığı tespitinde son derece haklı gözüküyor (2004: 171-172). Velakin burada bir ayırım var ve kökleri aynı yere gitse de Hazarları Sabirler dışında bir topluluk olarak görmek durumundayız.
- <sup>13</sup> Uzun Nüşa'da bu halkın ismi verilmektedir. Burada eğer ilk Göktürk fethine değilse, 670'lerin sonundaki Bulgar-Hazar savaşlarına temas edilmektedir. Yalnız, Kağan'ın Aşağı İdil'deki başkenti ve Eski Hazar adlayabileceğimiz Dağıstan'daki arazi Bulgarlardan alınmamış, doğrudan Göktürklerden miras kalmıştır. Eğer buralar kastediliyorsa, bahsedilen savaş Göktürklerle Onoğurların 570'lerdeki savaşlarıdır. Bu esnada Hazar yoktu ama onların kendilerini doğrudan Göktürk mirasçısı olarak görmelerine örnek teşkil etmesi açısından bu ibare ilginçtir. Büyük Bulgar devletinden alınan arazi Orta Kafkas, Aşağı Don ve Kuban boylarındaki bölgelerdir. Yenilen düşmanların Tuna boylarına gittiğinin söylenmesi ilk bakışta 670'lerin anlatıldığını kesin olarak gösterir gibiyse de, tarihi coğrafyanın sorgulanması 570'ler ihtimalini de göz önüne almamızı hatırlatır. Belki birleşik bir haber sunulmaktadır.
- <sup>14</sup> Aş. bkz. Tuna nehri.
- <sup>15</sup> Hazarlara boyun eğmeyen Asparuk idaresindeki mağlup Bulgarların 679 senesinde Dobruca'ya gidişleri ve Tuna'nın ağzında Bizanslıları yenerek yurt tutuşları anlatılıyor.
- <sup>16</sup> İsmi eski Türkçede 'geyik' olarak açıklanır (Golden 2006b: 196-197; Shapira 1998-1999: 233).
- <sup>17</sup> Bu melek iki kaynaktan daha geçmektedir. Kağanın bu mektubunu ve ayrıca *Hazar Kitabı* ve *Tarihler* adlı bize ulaşmayan kitapları gören 12. yy yazarı Yehuda Halevi (Judah Halevi 1946: 31) ve bu hikayeyi kulaktan dolma bilgilerle Bağdat'ta duyup seyahatnamesinde bize aktaran Ratisbonlu Petahya (Petachia of Ratisbon (1856: 47).
- <sup>18</sup> *Kenize Mektubu*'nda Musevileşmenin önünü açan kişi, kahramanlığı sebebiyle başkomutan olarak atanan bir Yahudi'dir (Karatay 2008: 5-6). Bu mektupta bir büyük beyden bahsedilir ama bu Yahudi'nin mi, yoksa başka birinin mi olduğu açık değildir. Kanaatimiz büyük beyin o Yahudi olduğu şeklindedir.
- <sup>19</sup> Şehina: Makam anlamında olup, Tanrı'yı kastetmektedir (Kokovtsov 1932: 76). Bazı İngilizce çalışmalarda bu kelime *Kadîr* ('Almighty') ismiyle çevrilir.
- <sup>20</sup> Uzun Nüşa'da 'D-ralan' geçer. Muhtemelen bu doğrudur ve sadece bundan bir çıkarım yapabiliriz. Kafkaslardan güneye iki yol olduğu için, akla Orta Kafkaslardaki Daryal geçidi (Daryalan < Dar-ı Alan) geliyor (Kokovtsov 1932: 77). Buradan Tiflis bölgesine gelinir ve Azerbaycan'ın batısına inilir. Zaten Uzun Nüşa bunu bir yol olarak göstermektedir. Takip eden isim ise ikinci hedefi göstermektedir.
- <sup>21</sup> Uzun Nüşa'da Ar-d-vil geçer ki, yine doğru biçim bu olsa gerek, zira o dönemde Hazar'ın güneyindeki memleketlerin en önemli kenti olan, Müslümanların idari ve askeri merkezi Erdebil'e işaret eder (Kokovtsov 1932: 77).

- <sup>22</sup> Burada işaret edilen savaş 730 yılında Erdebil ovasında gerçekleşmiş olup, Hazar ordularıyla ünlü İslam komutanı Cerrah ibn Abdullah el-Hakemî idaresindeki Müslümanlar karşılaşmışlar, savaşta Hazarlar galip gelmiş ve bu ünlü komutan şehit olmuştur (Dunlop 2008: 84-86).
- <sup>23</sup> Başlangıçta Filistin'de Ölü Deniz kıyısındaki İdumania halkının İbranice söylenişi olan kelime, zamanla Roma'yı ve dolayısıyla Bizans'ı anlatır olmuştur. Kelime zamanla Hıristiyan manası da kazanmıştır (Zeitlin 1970: 262-263).
- <sup>24</sup> Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'e gönderme ile Arapları, dolayısıyla Müslümanları anlatıyor.
- <sup>25</sup> Burada bir 'resmi tarih' oyunu görülmektedir. Müslümanların onların Azerbaycan'a saldırısına kızmayıp da, Musevileşmelerine kızmaları tutarlı değil. Hazar'daki Musevilikle ilgili İslam haberleri bu devletin ancak son 60 yılında gelir. Batı kaynaklarında ise tek biri haricinde hiçbir Musevilik atfı bulunmaz. Buradaki vakayı Erdebil savaşının intikamı olarak Mervan ibn Abdülmelik'in 737 yılında tüm Hazar ülkesini işgal etmesi ve kağanı kurtuluş çaresi olarak İslam'ı kabul etmesini sunması olarak okumalıyız. Bu davete yerli Yahudilerle Bizans'ın tepkisi de gecikmemiş olmalıdır. Kağan, İslam ordusu geri çekilince inancından caymıştır. Buradaki İslam'a davetin uyarıcısı Musevileşme değildir. Üstelik bir asra yakın devam eden İslam-Hazar savaşları 737'de neredeyse bitmiştir. Yani o günlerde bir Musevileşme unsuru var idiyse, ancak savaşları bitirmeye yaramıştır. Aynen *Kenize Mektubu*'nda olduğu gibi, dışarıdan kimsenin haberi olmaksızın sessiz sedasız gerçekleşen Hazar Musevileşmesi çok önemli bir uluslararası hadise olarak sunuluyor. Buna karşılık yenilgiler ve gerçek sebepler anlatılmıyor. Bu konudaki en yeni çalışma halen baskıda olan "Hazar'ın Musevileşme Tarihi" adlı makalemizdir ve konu ayrıntılı incelenmiştir.
- <sup>26</sup> Eski kaynaklarda fazla geçmeyen ama eski İsrail kültüründe çok önemli bir kavram. Kelimenin 'ışıklar' anlamına geldiği sanılıyor ama kesin kökeni de bilinmiyor. Thummim 'kemalat' kelimesiyle birlikte kullanılır ve kısaca Tanrı'dan ilham almak için bir tefekkür süreci olarak değerlendirilebilir. Bunun eski bir kâhinlik kalıntısı olduğu ve kehanet esnasında bazı maddi öğelerin kullanıldığı düşünülür (Dam 1997: 131 vd.).
- <sup>27</sup> Burada Yusuf çağdaş bir kullanım yapıyor. Kendi zamanında ülkesindeki Müslümanların işine bakan iki kadı bulunuyordu. Bundan İslam kaynakları bolca bahseder (Şeşen 1998: 46, 70, 139, 150, 156, 165).
- <sup>28</sup> Bu tartışmadan *Kenize Mektubu*'nda, Endülüslü yazar Bekri'de ve Konstantinos Kiril'in *Hayat*'ında da bahsedilir. *Kenize Mektubu* aynı makamda bir tartışmadan bahseder ama hiç ayrıntıya girmez. Kısaca eski bilgilerin açıklanmasında Yahudi temsilciler daha becerikli davranırlar ve yarışmayı kazanırlar. Kaynağı belki de Mesûdi'nin bize ulaşmayan eseri olan Bekri'ye göre Yahudi yarışmacı Hıristiyan'ı yener, Müslüman'ı ise yenemeyeceğini bildiği için gizlice öldürtür. Bu haberde zaman tayini mümkün gözüküyor. Konstantinos'un hayatını anlatan risaledeki bilgi ise kesin bir tarih veriyor: 861 yılı yaz ayları. Burada galip kesinlikle Hıristiyan temsilci olan Konstantinos'tur ama kağan bir türlü Hıristiyanlığı kabule yanaşmaz (incelemeler için bkz. Artamonov 2004: 343-373;

Dunlop 2008: 101-184; Zuckerman 2005: 71-81; Karatay 2008: 6-8). Bu son haberi ve olayı diğerlerinden ayırmak durumundayız.

- <sup>29</sup> Obadye'nin ıslahatları konusu geçişi tartışmalı hale getirmiş, bir ikinci geçiş kavramı ortaya çıkmıştır. Buna göre, Bulan'ın yarım bıraktığı yerden torunu Obadye devam etmiş ve devletin tam Musevileşmesi sağlanmıştır. Ancak bunda da sorun vardır. Tam Musevileşmenin hiçbir zaman sağlanmadığı iyi biliniyor. Öte yandan, Bulan Museviliği kabul etti ve bu mektupta yer aldığı gibi dışarıdan din adamları da getirerek şeriatı tam yerleştirdi ise, Obadye'nin ıslahatlarının sebebi neydi? Bu tutarsızlık kimi bilginleri, Yehuda bin Barzillay'da adının geçmemesinden de cesaretle, Obadye'nin varlığını redde kadar sürüklemiştir (Golden ve Novoseltsev'i izleyen Zuckerman 2005: 86-87). Bizim önerimiz ise Bulan'ın Musevileri onaylayarak İslam'dan döndüğü, ama bu dini de ülkede tam olarak yerleştirmede olduğu şeklindedir. Onun oğlunun adı verilmiyor. Gereksiz yere Yusuf'a kadarki kağanlar sayılırken, Musevileşmenin başlangıcındaki kişinin adı geçmiyor. Onu zikretmekteki isteksizliği ancak Musevi olmayışı, belki de karşı bir tutum sergilemesiyle açıklayabiliriz. Belki de adını dedesinin koyduğu Obadye ise Bulan'ın tercihini tutup yükseltmiş, ülke idaresini kalıcı olarak Musevileştirmiştir. Bulan'ın zamanı 730'lar ve sonrasına sarkıyorsa, Obadye zamanı da aynı yüzyılın son demlerine doğru sarkacaktır. Bu ise en güvenilir habercimiz olan Mesûdî ve büyük ölçüde ona dayanan kaynakların Musevileşme için neden Harun Reşit dönemini verdiklerini açıklayacaktır. İlginç şekilde, bu ara dönemde Müslümanların ve Bizanslıların Hazar'dan gelin alma işleri vardır ve ayrıca koyu Hristiyan bir Gürcü prens bir süreliğine Hazar'a sığınmıştır. Bu olaylarla ilgili haberlerin hiçbirinde en ufak bir Musevilik göndermesi bulunmaz. Dolayısıyla, adına iki aşamalı geçiş dememizin yanlış olacağı, hemen bütün benzer örneklerde görülen bir durumla karşı karşıyayız. Yeni din çarçabuk benimsenmiyor ve gösterilen tepki neredeyse istisnasız olarak bir sonraki yöneticiyi eski dinden seçtiriyor. Latin mukadderat değişmiyor ve yeni dinin mensupları toparlanarak iktidarı tekrar alıyor ve artık telakkilerini kamuoyunda kalıcılaştırıyorlar. Ayrıntılı tahlillerimiz "Hazar'ın Musevileşme Tarihi" başlıklı makalemizde bulunabilir.
- <sup>30</sup> Rabbici mezhebe göre, İbranice kısaltma ile *Tanakh* olarak adlanan (T: *Torah* 'Tevrat'; N: *Nevi'im* 'Peygamberler', Kh: *Khetuvim* 'Yazılar') üç kutsal metni oluşturan toplam 24 kitap (Bridger & Wolk 1976: 55).
- <sup>31</sup> Musevilerin en eski kanunlar mecmuası. MÖ 450'lerden başlayarak MS 200'lere kadarki bir süreçte toplanmış ve yazılmış olan kanunları içerir (Bridger & Wolk 1976: 324-325).
- <sup>32</sup> Mişna ve ona bağlı tartışmalar üzerinden MS 500 civarında derlenen Gemara adlı kanun kitaplarının ortak adı (Bridger & Wolk 1976: 475). Rabbici mezhebin itikadı bu esere dayanır ve bu yüzden bu mezhebe Talmudçu da denir. Bu ifadeler Hazarların Karay değil, Talmud mezhebini benimsediklerini göstermektedir.
- <sup>33</sup> Uzun Nüsha'da Nissi'den sonra bir Harun vardır. İki liste arasındaki tek fark bundan ibarettir.
- <sup>34</sup> Hazar denizinin güneydoğu sahilindeki Cürcan eyaletinin ismine binaen bu deniz çoğunlukla öyle adlanmıştır. Ptolemyus'tan alınan Hyrcania Denizi tabiri Hazar'da benim-

senmiş gözüktüyor ki, *Kenize Mektubu*'nda Yunancadan nakil ile Arkanus biçiminde geçer (Karatay 2008: 13). Burada ise kelimenin yazımından İslam coğrafya dili benimsenmiş gözüktüyor.

- <sup>35</sup> 'Kapıların Kapısı' olan Derbent Geçidi. Avrasya güçlerince hemen hiç denenmeyen Karadeniz sahilini ayrı tutarsak, Kafkasların güneyi ile kuzeyi arasındaki iki bağlantı noktasından biri. Yukarıdaki hüküm burada da geçerli ve hükümdar muhakkak kendi dillerinde özgün bir adının olmasına rağmen, burayı Arapça ismi ile anıyor. *Kenize Mektubu*'nun yazarı muhatabıyla daha iyi anlaşabilmek için Ptolemeus ağzını benimsemişken, Yusuf'un aynı amaçlarla İslami ıstılaha yönelmesi dikkat çekici. Bu yüzden bu isimsiz mektubun da Endülü's'e gönderildiğine dair kuşularımıza bir yenisi ekleniyor. Muhataplar farklı olmak durumunda ve daha önce de bu mektubun neşrinde ifade ettiğimiz gibi, *Kenize Mektubu* daha ziyade Mısır'a gönderilmiş gibi duruyor.
- <sup>36</sup> Karadeniz Eski Yunanlılar tarafından 'misafirserver' veya 'misafirsevmez yol' olarak adlandırılmış, buradaki 'yol'u ifade eden Pontus kelimesi daha sonra Müslümanlar ve Ruslar da dâhil pek çok halkın dilinde bu denizin adı haline gelmiştir. Ancak zengin İslam coğrafya geleneğinde bu deniz için tek bir isim yerleşmemiş, herkes kendi keyfince bir isim benimsemiştir. 'Bahr-i Buntûs' dışındaki isimler hep Bahr-i Rûm, Bahr-i Rûs, Bahri Gurz (Gürcü) ve Bahr-i Arminiye gibi çevredeki halklara ithafen verilmiştir. Ancak bu kaynakların bildiğimiz kadarıyla hiçbirinde 'Konstantiniye Denizi' ifadesi çok fazla geçmez. Karadeniz'de neredeyse Bizanslılar kadar kıyısı olan Hazarların hem de düşmanlarına ait olan bu ismi kullanmalarına anlam vermek zordur. Diğer Hazar belgesi olan *Kenize Mektubu*'nda ise buraya 'Büyük Deniz' denir. Geniş bir inceleme için bkz. Karatay 2009. Kokovtsov bu mektuptaki kullanımı Araplara maleder (1932: 82).
- <sup>37</sup> Büyük ihtimalle Basean halkını işaret etmektedir (Kokovtsov 1932: 82). Bir yadigarı Erzurum'da Pasinler'in isminde saklı olan bu budun adı, Horenli Musa'nın *Ermeni Tarihi*'nde Bulgarlarla bağlantılı olarak geçer ve Bulgar Türklerinden bir kısmının Kafkasların kuzeyinden getirilerek Erzurum-kars arasına yerleştirildiği anlatılır (Moses Khorenats'i 1978: 135-136). Konunun geniş bir incelemesi "Kuzey Kafkaslardaki Vlendur Bulgar Halkı Üzerine" başlıklı makalemizde yapılmıştır.
- <sup>38</sup> Uzun Nüsha'da 'T-k-t' biçiminde geçer. Her iki biçimi de tanıdık bir kavme bağlamak mümkün gözükmüyor. Bazı değişiklik önerileriyle Oset boyu *Tagaur*'dan Macar vakayinamelerindeki *Dencia*'ya kadar çeşitli öneriler yapılmıştır. Azak kenarındaki İtalyan kolonisi Tana'yı da düşünmek mümkündür (Kokovtsov 1932: 82, 105). Tariften burayı Batı Kafkas bölgesine oturtmak gerektiği çıkıyor.
- <sup>39</sup> Uzun Nüsha'da 'Vag-z' biçiminde geçer. Yug-z biçiminde bir tashih ile Dnyeper'in Türkçe ismi olan Ozu/Özü'ye ulaşılır (Kokovtsov 1932: 82-83; kelimenin incelemesini Golden yapmıştır: 2006b: 288-289).
- <sup>40</sup> Havkavy'nin önerdiği 'Yugriim' şeklinde bir düzeltme ile Ugorlar, dolayısıyla Macarlar biçimine ulaşılır (Kokovtsov 1932: 83). Burada harflerin tashihi doğru olsa da, coğrafi bir sıkıntı vardır. Sınırın Özü nehrinden kuzeye döndüğü anlatılıyor; dolayısıyla Kiev istikametine, Slav yurtlarının derinliklerine gidilecektir. Başka bir husus ise, o günlerde

Orta Tuna boylarına yerleşen Macarlar ile Hazarların bağlantısının olmayışı, Dnyeper'in batısındaki, hatta doğusundaki Slav topluluklarının da Hazarlara bağlı olmasının sözkonusu olmayışıdır. Harfler makul düzeltmelerle içinde Ugor saklıyor gözüксе de, belki burada Vindi-im, yani Venedler 'Slavlar' kelimesini görmek daha doğru olacaktır. Eğer Ugor önerisi doğru ise, burada Macarların o dönemdeki adının aynen Rus kaynaklarındaki gibi Ugor olduğu ortaya çıkacaktır. Bunu da artık dış adlandırma sayamayız. Macarları o kadar yakından tanıyor Hazarlar da onları Oğurlarla karıştırıp yanlış isim vermiş olamazlar. Macar isminin sonradan yayıldığı ve erken dönemdeki ismin Oğur olduğu şeklindeki savımızı için bkz. Karatay 2010b.

<sup>41</sup> Denizci Rusların karayoluyla gelerek uzun Kafkas düzlüklerini geçerek güneye inme çabasını düşünmek zordur. Öte yandan Hazarların kuzeyde, İdil'in Don nehrine yaklaştığı noktada Oğuzlarla yıllık süregelen savaşlarını biliyoruz (Mesudî 2004: 67-69; Şeşen 1998: 45). aynı şeyi Don nehrinin doğusuna geçip Hazar arazisine girmeye çabalayan Peçenekler için de düşünebiliriz. Oğuz ve Peçeneklere karşı Hazarlar kendilerini koruyorlardı. Kağanın onları Kafkasların güneyindeki İslam toprakları için tehdit olarak değerlendirmesi tamamen kendi bakış açısını yansıtmaktadır ve belki de, tahmin ettiğimiz gibi, Kurtuba sarayı vasıtasıyla Müslümanlara bir ileti vermek istemektedir.

<sup>42</sup> Ta İsveç'ten yola çıkıp İdil boyunca kayıklarla gelerek güneye inen bir Viking kabilesi olan Ruslar, güçleri yettiğinde savaşıyor, yetmeyince ticaretle meşgul oluyorlardı. Önceki yıllarda, ganimetlerinin bir kısmını kağana vermeleri şartıyla kalabalık halde Hazar denizine geçmelerine izin verilmiş, ancak Azerbaycan'da büyük hasara sebep olmalarına rağmen, sonunda hep kaybetmişlerdir. Hazar ordusunun esasını oluşturan Müslüman paralı askerler onlar için en büyük tehlikeydi. Kağanın izin vermemesinin ardında yatan sebep de askerlerinin muhalefetine karşı koyamayıydı. Rusların kağanın izniyle Hazar'a son geçişleri 943'te olmuştu. Mesûdî ve Bar Hebraus Bunun bir incelemesi Zuckerman tarafından yapılmıştır: 1995: 100-103, 114-120. Ayrıca bkz. Artamonov 2004: 475-477, 482-483, 487-492). Hazarlar bundan hemen önce bu Rus filosunu Kerç boğazı çevresinde ağır bir yenilgiye uğrattıklarından, aslında kağanın izin vermesi için mücbir sebep yoktu ve keyfi davranmıştı. Geri dönen Rusların Müslüman Hazar askerleri ve yine Müslüman Bulgarlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmasından sonra Hazar'ın içişlerinde neler geçtiğini bilmiyoruz. İşleri biten Müslümanların kağanı sıkıştırdıklarını düşünebiliriz. Dolayısıyla Yusuf'un bu ifadelerinde samimiyetsizlik aramak için sebepler vardır.

<sup>43</sup> İslam kaynakları Hazar başkentinin ayrıntılı tariflerini verirler. Artamonov (2004: 505-511) bunları derlemiştir. Özellikle Mesûdî'de başkent kısımlarıyla anlatımlar vardır (Mesudî 2004: 67-69; Şeşen 1998: 45).

<sup>44</sup> Metinde aynen böyle geçer. Nisan kelimesi aslen Babilce olmakla birlikte, İbrani takviminde şimdiki Mart ile Nisan'a denk gelen 30 günlük aya denir. Mısır'dan çıkış bu ayda gerçekleşmiştir (Bridger & Wolk 1976: 355).

<sup>45</sup> Bu yazlık hayatın ayrıntıları aynı hava içinde İslam kaynaklarında da verilir. Örneğin İbn Rusteh: "Bahar gelince kırlara çıkarlar. Kış gelinceye kadar oralarda kalırlar." (Şeşen 1998: 36).

- <sup>46</sup> Varaç'an, Kuzey Kafkas Hunlarının başkenti idi. Derbent'in hemen kuzeyindeki bölgedir ama yeri tam kestirilemiyor (Golden 2006b: 280-283; Romaşov 2004: 198-201; Kokovtsov 1932: 86-87).
- <sup>47</sup> Rusça çeviride aynen 'şehir, kent' anlamına gelen *gorod* kullanılmıştır, ancak İbranicede, akraba dil Arapçada ve daha pek çok dilde şehir ve memleket kavramları için aynı kelimeler kullanılabilir. Buradaki boyutlar açıkça memlekettten bahsedildiğini gösteriyor. Rusça *gorod*'un böyle bir anlamı olmamakla birlikte, biz Türkçeye aynen şehir diye çevirmeyi uygun gördük ama bu kaydı da düşmemiz gerekiyor.
- <sup>48</sup> Babil akademisi, Ortaçağ'da Bağdat'ta bulunan ve İspanya'dan Çin'e tüm Yahudilere hizmet veren dini okul. Buranın başkanı, aynı zamanda sorumluluk bölgesindeki Yahudilerin dini ve manevi önderiydi. İslam fetihleri ile geniş ülkelerin tek bir çatı altında birleşmesi Babil Akademisi'nin işini kolaylaştırmış, *gaon* adı verilen başkanlar Çin'den Fas'a kadar geniş bir alanda otorite sahibi olmuşlardır (Rabinowitz 1945: 256-257). Aynı şekilde, Halifelik arazisinin siyasi parçalanması Babil Akademisi'nin de gücünü azalttı işlevsiz hale getirdi (Dubnov 1980: 377). Bu akademiyle ilgili önemli ayrıntıları 1180'li yıllarda Bağdat'ı ziyaret eden Ratisbonlu Petahiya verir (Petachia 1856: 15-19, vd.). Biz-zat bu mektubun muhatabı olan Hasday, Bağdat'tan getirttiği alimlerle Kurtuba'da bir okul açmış ve Babil Akademisi'nin İspanya'daki erkine son vermiştir.
- <sup>49</sup> MÖ 5. yy. dan bir peygamber. Sürgün'de Babil'de yaşamıştır. Ona atfedilen *Daniel Kitabı* adlı dini eser *Tanah*'in üçüncü kısmı olan *Yazılar*'a dahildir (Bridger & Wolk 1976: 106). Burada onun ismi bir simge olarak kullanılıyor olmalı, zira Daniel Peygamber sürgünün zorluklarında iken muttaki hayatıyla bilinirdi.
- <sup>50</sup> Bunda Kafkasların kuzeyindeki düzlüklerde yaşamış Türk boyu Onogurların (Onogundur) ismi aranır (Dunlop 2008: 58-59; Artamonov 2004: 231-232; Golden 2006a: 118; Kokovtsov 1932: 92). Ancak gerçek Onogurlar değil, onlarla ortak isimde bir devlet kuran Bulgarlar sürülmüştü ve bundan Bulgarları anlamak gerekir.
- <sup>51</sup> Bunu "240 yıl" olarak tashih etmek durumundayız (Dunlop 2008: 184; Kokovtsov 1932: 93). Öbür türlü en geç Hicret'in ilk yılına veya daha önceye ulaşırsınız ki, buradaki zorluk İslam'ın Mekke dönemini yaşadığı günlerde Hazar'da Müslüman temsilcilerin bulunmasından ziyade, bizzat Hazar'ın henüz ortaya çıkmamış oluşudur. 240 tarihi ufak sapmalarla bizi 730'lara ulaştıracaktır. *Kenize Mektubu*'ndaki verilerle karşılaştırmalı olan bu tarih uyarlamasını ayrıntılı bir inceleme ile "Hazar'ın Musevileşme Tarihi" başlıklı makalemizde yaptık.
- <sup>52</sup> Burtaslar İdil boyu üzerinde, Hazarlar ile Bulgarlar arasında yaşayan Fin-Ugor asıllı bir halk olarak görülürler. Şimdiki Mordvinlerle ilişkileri beklense de, teknik veya toplumsal bir ifadesinin olması da muhtemeldir (Golden 2000a: 337).
- <sup>53</sup> İdil Bulgar anlatılıyor. Bu dönemde buranın Hazar'a bağlı gösterilmesi abartılıdır.
- <sup>54</sup> İdil Bulgar'a bağlı Türk ülkelerinden Suvarların memleketi. Kağan Yusuf'tan bir asır sonra yazan Kaşgarlı Mahmut Suvarlar hakkında bazı bilgiler verir. Bulgarların bir parçası olarak görülen ve Suvar isimli kentleri Bulgar kentleri arasında sayılan bu Türk hal-kundan diğer İslam kaynakları da bahsederler (Golden 2000a: 319, 323; 2000b: 349).

Yukarıda geçtiği gibi, şecere bilgisindeki kavim adında mektubun iki nüshasında da Savir biçiminin geçmesi herhalde bu boyun güneye inen ve Hazar memleketinde yaşayan kolunun adının Savir/Sabir biçiminde telaffuz edilmesiyle ilgili olsa gerektir. Dönemin Bizans, Ermeni vb. kaynaklarına da bu biçim yansımıştır ve biz bu yüzden bu halka yanlış olarak Sabirler diyoruz (Golden 2006a: 121).

<sup>55</sup> Kullanımı muasır İslam kaynaklarınca da teyit edilen yerli Erza/Ersa kabilesinin ismi akla geliyor (Kokovtsov 1932: 99).

<sup>56</sup> Çeremişler.

<sup>57</sup> İslam kaynaklarındaki Vantit kentinden Fin asıllı Votyaklara ve Doğu Slav kabilesi Vyatçilere kadar değişik öneriler vardır. Burada v-n-n-d-r görmek istediğimizde ʋ (tet) ve ʀ (reş) harflerinin benzemezliği karşımıza çıkıyor. Öte yandan, bu bölgede Macar kalıntılarından bahsedilmemesi bir eksiklik, zira Macar göçünü takip eden 350 yıllık dönemde burada Macarca konuşan kimselerin bulunduğunu biliyoruz. Yine de burada v-n-n-d-r (< Onoğundur, Onoğur ~ Macar) aramak hatalı bir çıkış olmayacaktır. Bir Slav kabile veya memleketini görmek zor olacak, zira takip eden kelimelerde Slav'ı veriyor; belli bir kabileyi verdiğinde ise diğerlerini neden vermediğini sormamız gerekecek. Veya kabilelerin adı anılıyorsa, üst isim olan Slav neden veriliyor?

<sup>58</sup> İlk bakışta akla önceki Suvar'ın tekrerrünü getirse de, bu kadar açık bir dikkatsizlik yapılmazdı herhalde ve burada başka bir halk anlatılıyor. Seslilerin vurgulanmayışı doğru okumanın Sever gibi bir şey olması gerektiğini gösterir. Bu ise Doğu Slavlarının kuzeydeki kabilelerinden Severyanların adıdır; kelime Slav dillerin 'kuzeyli' demektir. Bu kez burada Slav boylarının isminin verilip verilmediği tartışmasına giriyoruz. Belki Gumilëv'in (2002: 136, 187) önerisi buna bir çözüm sunmaktadır ki, o bu 'kuzeyli' Severlerin bizim Suvarlardan başkası olmadığını ve zamanla dillerini değiştirseler de, 17. yy. da bile Rusya'da rol oynadıklarını düşünür. Gumilëv bu halkı Türk olarak görmez ve toptan bir Fin-Ugor halk olarak değerlendirir. Öte yandan, Severyan eğer 'kuzeyli' değilse, aynı ismi taşıyan Tuna boyundaki Slav kabilesi Severlerin adının da açıklanması gerekir.

<sup>59</sup> Slavlar. Ancak yazımda iki çelişki var. O dönemin telaffuzuyla Saklab gibi bir kelime beklerdik ama Slavların kendi telaffuzları olan, şimdi de kullandığımız biçim alınmış. Listedeki diğer isimler tekil iken, burada Arapça çoğul kullanılmış gözüküyor. Buna da anlam vermek zor. Slav dillerinde tekil biçim olarak Slavin, Slaven ve Slavyan gibi kullanımlar var ama Slavun veya Slavyun gibi bir biçim bilinmiyor (Tartışmalar için bkz. Kokovtsov 1932: 99-100). Her halükarda kastedilen topluluk açıktır.

<sup>60</sup> Yeri kesin ama ismin aslı tespit edilemiyor. Tarku gibi düzeltme önerileri var (Kokovtsov 1932: 100-101). Artamonov'un (2004: 496) burayı Ermeni kaynaklarındaki *Çul* (< Türk *Çor*) ve *Kenize Mektubu*'ndaki *Tizul* ile ilişkilendirmesi de gayet mantıklı.

<sup>61</sup> Semender, Hazarların Dağıstan'daki ünlü kenti. Sık sık İslam ordularınca işgal edilmesi ve yakında olması hasebiyle İslam kaynaklarında fazlaca zikredilir. Ancak konumu tam belirlenememektedir. Mahaçkale yakınlarında, Terek nehrinin ağzı civarında olduğu tahmin ediliyor (bkz. Golden 2006b: 269-272; Romaşov 2004: 191-198; Kokovtsov 1932: 100). Mesûdî'nin rivayetine göre eskiden başkentti (Mesudi 2004: 67; Şeşen

- 1998: 45, 56). Ancak burada Hazar devletine bağlı bir Hun beyliği vardı ve İslam ordularıyla savaşlarda ana üs burasıydı. Semender'i Hunların başkenti olarak görüp, Hazar başkentini daha kuzeye, belki doğrudan Şarkel'e almak daha yerinde olur.
- <sup>62</sup> Kesin tespiti yapılamamıştır. Tadlu ile birleştirip Bak-Tadlu biçiminde okuma önerileri vardır (Kokovtsov 1932: 100).
- <sup>63</sup> Kesin tespiti yapılamamıştır. Üzerinde Bakü'nün bulunduğu Apşeron yardımadası gibi yerlerde bu ismin kalıntılarını arama denemeleri yapılmıştır ama Hazar'a bağlı bir yerin Derbent'in güneyinde olması beklenmemeli (Bkz. Kokovtsov 1932: 103).
- <sup>64</sup> Büyük ihtimalle İslam kaynaklarında bolca geçen, şimdiki Dağıstan Avarlarının ataları olarak tanımlanan Serir halkı ve ülkesi (Kokovtsov 1932: 104).
- <sup>65</sup> Bugünkü bir halk veya bölge ile tam bir eşlemesini yapamadığımız bir Kafkas dağlı yerleşimi.
- <sup>66</sup> Bugünkü bir halk veya bölge ile tam bir eşlemesini yapamadığımız bir Kafkas dağlı yerleşimi.
- <sup>67</sup> Osetçe *şau* 'kara' ile başladığı önerilir (Kokovtsov 1932: 104). Böyle ise en azından bölgesini bir nebze tespit edebiliriz. Şimdiki Osetya ve çevresinde, galiben de kuzey tarafında olmalıdır.
- <sup>68</sup> Bu kelime de ülkelerinde Alan kapıları, yani Daryal geçidinin bulunduğu Sanar/Tsanar/Çanarların isminin saklı olduğu düşünülür ve yazım Sanasert biçiminde düzeltilir (Kokovtsov 1932: 104).
- <sup>69</sup> Harkavy bu ismin ve takip eden ikisinin sonunda İranî *ser* 'kafa, baş' kelimesini görür. Dolayısıyla Osetlerle ilişkilendirilir (Kokovtsov 1932: 104).
- <sup>70</sup> Kelimeyi Türkçe *çığlak* olarak okumak mümkün. Bu ise 'çığ olan yer' anlamına gelir ve Kafkaslardaki bir yer isminde haliyle beklenir.
- <sup>71</sup> Harkavy bunun Zuhih olarak düzeltir ve eskiden Çerkez kavimlerini adlandırmak için kullanılan Zikh kelimesini görmek ister (Kokovtsov 1932: 104).
- <sup>72</sup> Harkavy ve Westberg Af-kaz düzeltmesi yaparlar ve Abhaz'a ulaşırlar (Kokovtsov 1932: 105).
- <sup>73</sup> Orta Kafkaslarda yaşayan Alanların Hazar'a boyun eğmediklerini ve sık sık soru çıkarttıklarını biliyoruz. Bazen de en zor zamanlarında Hazar'ın yanında yer almışlardır. 932 yılında örneğin Hazar çevredeki herkesin saldırısına uğradığında, darboğazdan Alan yardımıyla kurtuluyor. Ardından Bizans kışkırtmasıyla Hazar'a saldırıyorlar ama bu kez de Hazarlar eski düşman olan Oğuzların yardımını alarak onları bertaraf ediyor. Bunlar *Kezine Mektubu*'nda anlatılır (Karatay 2008: 10-11). Bu mektup yazıldığı sıralarda Alanlar Hazar için tehdit teşkil ediyordu (Constantine Porphyrogenitus 1967: 63).
- <sup>74</sup> Ortaçağ'da İslam ve Rus kaynakları tarafından iç taraftaki Çerkez kabileleri için kullanılan Kaysak/Kasak/Kaşak tabiri burada gözüküyor (Kokovtsov 1932: 105).
- <sup>75</sup> Kialal isimli bir Çeçen kabilesini anlattığı düşünülür (Kokovtsov 1932: 105).
- <sup>76</sup> Bkz. 38. dipyazı.

- <sup>77</sup> Harkavy'nin işaret ettiği gibi, bunun sınırı gösteriyor olması mümkündür, zira Kısa Nüsha'da mukabil yerde 15 halk olduğu belirtilir, burada bu kelimeyi çıkarttığımızda 15'e iniyoruz (Kokovtsov 1932: 105).
- <sup>78</sup> Şarkel, Don nehrinin orta-aşağı boylarında önemli bir Hazar kalesi, belki de kadim başkent. Buranın kalıntılarına ulaşılmış, Artamonov idaresinde kazılar yapılmıştır (Artamonov 2004: 375-415). Kelime Eski Türkçede 'Beyaz Ev' anlamına gelir (Czeplédy 1963). Bölgede yeni bir devir açan 830'lardaki gelişmelerde oynadığı önemli rol Osman Karatay'ın yayın aşamasındaki "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası" başlıklı makalesinde incelenmiştir. Ayrıca bkz. Golden 2006b: 274-290; (Kokovtsov 1932: 105-106; Romaşov 2004: 214-219. Romaşov'un Şarkel ile El-Beyza'yı ayrı incelemesine katılmıyoruz. El-Beyza kısaca Şarkel'in Arapça ismidir.
- <sup>79</sup> Tamatarhan yarımadasındaki Samkerts kenti. Azak bölgesinin başkenti olduğunu düşünmek mümkün ki, *Kenize Mektubu* bura ve çevresi için S-m-k-r-y-y eyaleti tabirini kullanır (Karatay 2008: 11). Buradan İslam kaynaklarında çok olan Yahudi nüfusa vurgu ile bahsedilir. Bunun yerinde bir tespit olduğu anlaşıyor, zira Hazar devleti yıkıldıktan sonra Ruslar uzun süre buraya Hazar dedikleri gibi, İtalyanlar sonraki yarım binyılda hem buraya, hem de Kırım'a Hazar demişlerdir (Dunlop 2008: 270-273; Kokovtsov 1932: 106-107).
- <sup>80</sup> Tamatarhan ve Kırım yarımadaı arasındaki boğaza ismini veren Kerç.
- <sup>81</sup> Sugday biçiminde bir düzeltme önerilir ve Kırım'daki Suğdak'a bağlanır (Kokovtsov 1932: 107). Burası 1220'lerin sonundaki seferde Selçukluların ele geçirdikleri ticaret kentinin adıdır.
- <sup>82</sup> Bugünkü Aluşta (Kokovtsov 1932: 108). Sahilde, Suğdak'ın batısında.
- <sup>83</sup> Bugün Aluşta'ya bağlı olan, hemen batısındaki Büyük ve Küçük Lambat yerleşimleri (Kokovtsov 1932: 108).
- <sup>84</sup> Bugünkü Partenit (Kokovtsov 1932: 108). Aluşta'ya bağlı olup hemen batısında, sahilindedir.
- <sup>85</sup> Bugünkü Alupka (Kokovtsov 1932: 108). Kırım'ın güney burnuna doğru, Partenit'in batısındadır.
- <sup>86</sup> Tam olarak bilinmiyor.
- <sup>87</sup> Eski ismi Doros olan, Bizans'ın Kırım'daki başkenti Kerson'un hemen doğusundaki ve Bahçesaray'ın yanbaşındaki Mankup Kale olarak teşhis edilir. Ancak bu ismin ilk kez 14. yy'da geçtiği ve Kıpçaklarca verildiği düşüncesiyle, böyle erken bir tarihte kullanımına itiraz edilir (Artamonov 2004: 495; Kokovtsov 1932: 108-109).
- <sup>88</sup> Balaklava yakınlarındaki çok eski bir şehir (Placia, Παλάχιον) olarak teşhis edilir. Okuyuşu Kurk olarak düzeltip Tamatarhan yarımadasına yerleştirme önerisini (Kokovtsov 1932: 109) ise listedeki coğrafi düzenlilik engeller. Artamonov'un soru işaretli olarak kabul ettiği üzere (2004: 109), listeye göre Balaklava veya yakınlarında olması muhtemel gözüküyor.

- <sup>89</sup> Kırım hanlarının ikametgahı olarak da kullanılan, Bahçesaray yakınlarındaki Almasaray veya Alma-Kermen olarak tanımlanır (Kokovtsov 1932: 109).
- <sup>90</sup> Bir harf tashihi ile Gurzuf'a ulaşılır (Kokovtsov 1932: 109-110). Kırım'ın güney sahilindedir.
- <sup>91</sup> B-ts-na şeklinde bir tahsis önerilir ve bundan Becene > Peçenek kelimesine geçilir (Kokovtsov 1932: 110; Artamonov 2004: 496).
- <sup>92</sup> Yukarı bkz. 39. dipyazı, Özü nehri.
- <sup>93</sup> Yukarı bkz. 40. dipyazı, Macarlar, belki de Slavlar.
- <sup>94</sup> Yukarı bkz. 46. dipyazı, Varaçan nehri.
- <sup>95</sup> İbrani takviminde Kasım-Aralık aylarına denk gelen, 'eksik' yıllarda 29 güne inen, normalde 30 günlük ay. Kelime aslen Akadçadır (Bridger & Wolk 1976: 70, 269).
- <sup>96</sup> Kislev'in 25'inde başlayan ve sekiz gün süren bayram (Bridger & Wolk 1976: 188).

## Kaynaklar

- Artamonov, Mikhail (2004). Hazar Tarihi: Türkler Yahudiler Ruslar. Çev. Durmuş Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- Bridger, David and Samuel Wolk (1976). The New Jewish Encyclopidea. New Jersey: Behrman.
- Bullinger, Ethelbert (2000). The Companion Bible: Enlarged. Michigan: Kregel.
- Constantine Porphyrogenitus (1967). De Administrando Imperio. Yay. Gyula Moravcsik - Romilly James Heald Jenkins. Washington: Dumbarton Oaks.
- Czeplédy, Károly (1963). "Şarkel: An Ancient Turkish Word for House". Aspects of Altaic Civilization (5th PIAC 1962). Yay. Denis Sinor. Bloomington - The Hague: 22-31.
- Dam, Cornelis van (1997). The Urim and Thummim: A Means of Revelation in Ancient Israel. Winona Lake (Indiana): Eisenbrauns.
- Dânişmend, İsmail H. (2006). Türklük Meseleleri. 3. Baskı. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Dubnov, Simon (1980). History of the Jews from the Roman Empire to the Early Medieval. C. II. New Jersey -London: Th. Yoseloff.
- Dunlop, Douglas (2008). Hazar Yahudi Tarihi. Çev. Zahide Ay. İstanbul: Selenge Yay.
- Fasmer, Maks (1987). Etimologičeskiy Slovar' Ruskogo Yazıka. Moskva: Progress.
- Gmirkin, Russell (2006). Berossus and Genesis, Manetho and Exodus. New York - London: Continuum.
- Golb, Norman and Omeljan Pritsak (1982). Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca: Cornell University.

- Golden, Peter B. (2000a). "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları". Erken İç Asya Tarihi. Der. Denis Sinor. Çev. Mete Tunçay. İstanbul: İletişim Yay.
- \_\_\_\_\_, (2000b). "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları". Erken İç Asya Tarihi. Der. Denis Sinor. Çev. Mete Tunçay. İstanbul: İletişim Yay.
- \_\_\_\_\_, (2006). Türk Halkları Tarihine Giriş. Çev. Osman Karatay. 2. Baskı. Çorum: KaraM.
- \_\_\_\_\_, (2006b). Hazar Çalışmaları. Çev. Egemen Mızrak. İstanbul: Selenge Yay.
- Gumilëv, Lev (2002). Hazar çevresinde Bin Yıl. Çev. Durmuş Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- Gürcistan Tarihi (2003). (Marie-Felicité Brosset'nin Fr. nüshasından çev. Hrants Der Andreasyan). Ankara: TTK Yay.
- Judah Hallevi (1946). Book of Kuzari. Çev. H. Hirschfeld. New York: Pardes.
- Kantor, Máttis (2005). Codex Judaica: Chronological Index of Jewish History. New York: Zichron.
- Karatay, Osman (2004). "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altınorda Öncesi Dönem". Karadeniz Araştırmaları 3: 1-70.
- \_\_\_\_\_, (2005). "Kuzey Kafkaslardaki Vlendur Bulgar Halkı Üzerine". Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı. Yay. Gürer Gülsevin ve Metin Arıkan. İzmir: E.Ü. T.D.A.E. 419-428.
- \_\_\_\_\_, (2008). "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu". Karadeniz Araştırmaları 18: 1-17.
- \_\_\_\_\_, (2009). "Kara Deniz İsmi: Hazar ve Bulgar Boyutundan Bir Bakış". Karadeniz - Black Sea - Çerno More 1: 54-75.
- \_\_\_\_\_, (2010). "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası". Belleten, LXXIV/269: 71-111.
- \_\_\_\_\_, (2010b). "Magyarok vagy 'hungarok': a nép eredetének kutatása", A Székita Népek Hitvilága, Yay. Obrisánszky Borbála és Marác László, Budapest: Hun Idea. 175-183.
- \_\_\_\_\_, (2011). "Hazar'ın Musevileşme Tarihi". Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu (5-8 Nisan 2010, Bilecik). Yay. Mehmet Alpargu - Yücel Öztürk - Bilal Çelik. Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yay. 59-92.
- Kokovtsov, Pavel (1932). Evreysko-Xazaraskaya Perepiska v X veke. Leningrad: İzd. Ak. Nauk.
- Mesudî (2004). Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar). Çev. Durmuş Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- Moses Khorenats'i (1978). History of the Armenians. (tr. Robert W. Thomson). Cambridge - London: Harvard Un. Press.

- Petachia of Ratisbon (1856). *Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon*. Yay. Abraham Benisch. London: Messrs. Trubner Co.
- Pritsak, Omeljan (2002). "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri". *Türkler*. C. II. Yay. Kemal Çiçek vd. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 509-521.
- Rabinowitz, Louis (1945). "The Routes of the Radanites". *The Jewish Quarterly Review* XXXV/ 3: 251-280.
- Romaşov, Sergei A. (2004). "İstoričeskaya Geografiya Xazarского Kaganata (V-XIII vv.) -II-". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13: 185-264.
- Shapira, Dan (1998-1999). "Two Names of the First Khazar Jewish Beg". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 10: 231-241.
- \_\_\_\_\_, (2007). "Armenian and Georgian Sources on the Khazars". *The World of the Khazars*. Yay. Peter Benjamin Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas. Leiden – Boston: Brill. 307-352.
- Skok, Petar (1971). *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*. Zagreb: JANU.
- Sümer, Faruk (1963). "Ağaç-Eriler". *Belleten* XXVI/103: 521-528.
- Şeşen, Ramazan (1998). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Thomson, Robert (1996). *Rewriting Caucasian History: the Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*. Oxford: Oxford Un. Pres.
- Togan, Zeki Velidi (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Yay.
- Zeitlin, Solomon (1970). "The Origin of the Term Edom for Rome and the Roman Church". *The Jewish Quarterly Review* LX/3: 262-263.
- Zuckerman, Constantine (2005). "Hazarların Museviliğe Geçiş Tarihi Üzerine". *Hazarlar ve Musevîlik*. Peter Benjamin Golden, Constantine Zuckerman and Ananiasz Zajaczkowski. Çev. Osman Karatay. Çorum: KaraM. 65-122.
- \_\_\_\_\_, (2007). "The Khazars and Byzantium - The First Encounter". *The World of the Khazars*. Yay. Peter Benjamin Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas. Leiden. Boston: Brill. 399-432.

# The Replying Letter of the Khazarian Qagan Joseph to Andalusia

Osman Karatay\*

Muvaffak Duranlı\*\*

## Abstract

Joseph, the last ruler of Khazaria whose name is known to us and who ruled in the mid-10th century, gives significant and authoritative information about his domain in his reply to Hasdai ben Shaprut, the advisor of the Andalusian Umayyad Caliph Abdurrahman III, who sought to learn about Khazaria. Since no book or inscription has reached us from the Khazarians, this letter, besides two others, is a very important source of history in the sense that it provides first-hand knowledge. This essay contains a translation of the reply letter, and the explanation of the technical terms within it.

## Keywords

Khazarians, Khazaria, the Khazarian Correspondence, Qagan Joseph, Judaism, Jewry

---

\* Assoc. Dr., Ege University, TDAE - İzmir / Turkey  
karatay.osman@gmail.com

\*\* Asst. Assoc. Dr., Muvaffak Duranlı, Ege University, TDAE - İzmir / Turkey  
m\_duranli@hotmail.com

## Письмо хазарского кагана Юсуфа в Андалусию

Осман Каратай\*  
Муваффах Дуранлы\*\*

### Аннотация

Известный нам последний хазарский каган Юсуф, правивший в середине 10 века, в ответе на письмо Хасдая бин Сарпута, советника Омеядского халифа Андалуссии Абдуррахмана III, в котором он спрашивал о состоянии дел в государстве, дает очень важную информацию о хазарах. В связи с тем, что до сегодняшнего дня не дошло ни одной книги или рукописи хазарского периода, это письмо хазарского правителя вместе с двумя другими письмами имеет большое историческое значение как первоисточник. Эта статья содержит перевод и описание известного указанного письма, который явился темой всего одной лишь публикации.

### Ключевые слова

Хазарское государство, хазары, хазарское сражение, Юсуф каган, иудаизм

---

\* доц. док., Эгейского университета, TDAE - Измир / Турция  
karatay.osman@gmail.com

\*\* и.о.доц.док. Муваффах Дуранлы, Эгейский университет – Измир / Турция  
m\_duranli@hotmail.com